12

ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ଅନୁଷ୍ଠାନ

ଦିଲ୍ଲୀରେ ସୁଲତାନ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲାପରେ ଭାରତରେ ଏକ ନୂତନ ଶାସକ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କର ଉଦ୍ଭେଷ ହେଲା । ଏହି ନୂତନ ଶ୍ରେଣୀ ଏକ ନୂତନ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଣୟନ କଲେ । କେତେକ ନୂଆ ଅନୁଷ୍ଠାନ ମଧ ସୃଷ୍ଟିହେଲା । ମୋଗଲମାନେ କ୍ଷମତାକୁ ଆସିଲା ପରେ ଏହି ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଠିତ ହେଲା ଏବଂ କେତେକ ନୂଆ ଶାସନ ପ୍ରଣୀତ ହେଲା । ଅଳ୍ପ କେତେକ ପ୍ରଶାସନିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଆରବ ଏବଂ ମଧ ଏସିଆର ଢ଼ାଞ୍ଚାରେ ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା । ଏହି ନୂତନ ଶାସକ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ ଆରବ ଓ ମଧଏସିଆରୁ ଭାରତକୁ ଆସିଥିଲେ । ଆଉ କେତେକ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଭାରତୀୟ ଢ଼ାଞ୍ଚାରେ ପ୍ରଣିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଏକ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଥିଲା । ଏହି ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମଧରୁ ଅନେକ ସମୟକ୍ରମେ ଭାରତୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଉନ୍ନତି ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ଏହି ନୂତନ ପ୍ରଶାସନିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଯୋଗୁ ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ଏବଂ ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଗଠନ ହୋଇଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଛୋଟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ୫୦୦ ବର୍ଷର ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିଛବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେ ଯାହାହେଉ ଆମେ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ମୌଳିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ପରିବର୍ତ୍ତୀତ ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ଏବଂ କେତେକ ପ୍ରଧାନ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବିଷୟରେ ଆଲୋକପାତ କରିବା ।

ଏହି ସମୟରେ ଶାସକମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଉଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ଶାସକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକ ଶାସକଙ୍କ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ଶାସକମାନେ ସାମାଜିକ ସଂଗତି ରକ୍ଷାପାଇଁ ସମାଜର ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଗର ଲୋକଙ୍କୁ ଶାସନତନ୍ତ୍ରରେ ନିଯୁକ୍ତ ଦେଉଥିଲେ । ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ଶ୍ରେଣୀ ଶାସନତନ୍ତ୍ର ପାଇଁ ଭବିଷ୍ୟତରେ ଦାବିଦାର ହେଉଥିଲେ । ଫଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଶାସକମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ତୁରନ୍ତ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ଫଳରେ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀ ସମାଜରେ ଅସ୍ଥିରତା ସୃଷ୍ଟିପାଇଁ ଏକ ଅସ୍ତ୍ର ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରୁଥିଲେ । ଶାସକମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ଏହି ଅନୁଷ୍ଠାନଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।

OBJECTIVES - ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ଏହି ବିଷୟଟି ଅଧ୍ୟୟନପରେ ଆମେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ବିଷୟରେ ଜାଣିପରିବା ।

- ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ଓ ମୋଗଲ ଶାସକ ଶ୍ରେଣୀଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ଓ ଗଠନ
- ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସମ୍ବନ୍ଧରେ
- ସୁଲତାନୀ ସମୟର ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରଶାସନିକ ବିଭାଗ ବିଷୟରେ
- ସୁଲତାନୀ ଯୁଗର ପ୍ରାଦେଶିକ ଓ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିଷୟରେ
- ଇକ୍‌ତା ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଥିବା ମୁଖ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବିଷୟରେ

ଟିପ୍ପଣି

- ଆଲାଉଦ୍ଦିନ୍ ଖିଲିଜୀଙ୍କ ବଜାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନୀତି
- ମୋଗଲ ମାନଙ୍କ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶାସନ ଓ ପ୍ରାଦେଶିକ ଶାସନ
- ଜାଗିର ବ୍ୟବସ୍ଥାର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ
- ମରହଟ୍ଟା ମାନଙ୍କ ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ

12.1 EVOLUTION OF THE ADMINISTRATIVE STRUCTURE UNDER DELHI SULTANATE- ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପ୍ରଶାସନିକ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀରେ କ୍ରମ ବିକାଶ :

କୁତ୍‌ବୁଦ୍ଦୀନ୍ ଆଇବାକ୍ ଲାହୋରରେ ନିଜକୁ ସ୍ୱାଧୀନ ସୁଲତାନ୍ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲାପରେ ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଚାଲିଥିଲା । ପ୍ରଚଳିତ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଗଲା ନାହିଁ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସକମାନେ ସୁଲତାନଙ୍କ ବଶ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରି ବାର୍ଷିକ କର କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ରାଜକୋଷରେ ପୈଠ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସକମାନେ କର ଆଦାୟ କରିବାର କ୍ଷମତା ପାଇଥିଲେ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳମାନଙ୍କରେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସକମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଅଧିକାରୀମାନେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିଲେ । ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିସ୍ତାର ଓ ଗଠନ ଫଳରେ ନୂତନ ପ୍ରଶାସନିକ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଲା । ଭାରତରେ ଗଢ଼ିଉଠିଥିବା ଶାସନଗତ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ମଙ୍ଗୋଲ ଏବଂ ସେଲଜୁକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ପ୍ରଣାଳୀ ନୂତନ ଶାସକମାନେ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ନୂତନ ଭାବେ ଗଠିତ ପ୍ରଶାସନିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ମଧ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ।

ସୁଲତାନ୍‌ମାନେ ଜାଣିଥିଲେ ଯେ ସେମାନେ ମୁସଲମାନ ହେଲେ ମଧ ଏକ ବିଶାଳ ଅଣ-ମୁସଲମାନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଉପରେ ଶାସନ କରିବେ । ତେଣୁ ସେମାନେ ପ୍ରଚଳିତ ଅବସ୍ଥାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ସମୟପୋଯୋଗୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଣୟନ କରୁଥିଲେ । ଶାସନଗତ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ ଭାର ମୁଖ୍ୟତଃ ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ସୁଲତାନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିସ୍ତାର ହେଲାପରେ କେନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ପ୍ରଦେଶ ପାଇଁ ନୂତନ ଶାସନ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଣୟନ କରାଗଲା । ତେଣୁ ସୁଲତାନୀ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଶାସନଭିତ୍ତିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକ କେନ୍ଦ୍ରୀୟ, ପ୍ରାଦେଶିକ ଓ ଆଞ୍ଚଳିକ ସ୍ତରରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲେ ।

12.2 ADMINISTRATIVE SYSTEM - ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା

ସୁଲତାନୀ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସୁଲତାନ୍ ଥିଲେ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ମୁଖ୍ୟ । ତାଙ୍କୁ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସାମନ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସୁଲତାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ସହିତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟମାନ ମଧ ରହିଥିଲା । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସୁଲତାନଙ୍କୁ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହଯୋଗ କରିବା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ମନ୍ତ୍ରୀ ପରିଷଦ ରହିଥିଲା ।

(1) ସୁଲତାନ୍ : ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁଥିଲେ ସୁଲତାନ । ସାଧାରଣ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସେ ଥିଲେ ମୁଖ୍ୟ । ସେ ଥିଲେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସାମରିକ ସେନାଧକ୍ଷ ସମସ୍ତ ନିଯୁକ୍ତି ଓ ପଦୋନ୍ନତି ତାଙ୍କରି ଦ୍ୱାରା ହେଉଥିଲା । ସେ ମଧ ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଚାକିରିରୁ ବହିଷ୍କାର କରିପାରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ ନିରଙ୍କୁଶ କ୍ଷମତା ରହିଥିଲା । ସେ ମଧ ବିଚାର ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟଥିଲେ । ସେ ମଧ ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷଙ୍କୁ ଉପାଧି ଓ ସମ୍ମାନ ଦେଉଥିଲେ । ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ସୁଲତାନ ବହୁ କ୍ଷମତାର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ ସୁଲତାନମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କ୍ଷମତାର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସାମନ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଏବଂ ଉଲେମାମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସୁଲତାନ୍ ସର୍ବଦା ଚାପରେ ରହୁଥିଲେ । ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନ୍‌ମାନେ ବିଶେଷ କରି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସୁଲତାନ୍‌ମାନେ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ରଖିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ସାମରିକ କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରୁଥିଲେ । ବଲବନ୍

ଟିପ୍ପଣି

ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ଏହି ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ରଖିଥିଲେ । ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଗୁରୁତ୍ୱ ରହିଥିଲା । ଯୋଗ୍ୟ ସୁଲତାନ୍‌ମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସୁଚାରୁ ରୂପେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ବଳ ସୁଲତାନମାନେ ଘରେ ରହୁଥିଲେ ।

(ii) THE NOBILITY - ସାମନ୍ତଗୋଷ୍ଠୀ :

ସାମନ୍ତମାନେ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗଥିଲେ ଏବଂ ସମାଜରେ ଉଚ୍ଚଆସନ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବସ୍ଥାରେ ସେମାନେ ସେନାଧ୍ୟକ୍ଷ ରୂପେ ବହୁ ବିଜୟର ସ୍ମାରକୀ ବହନ କରିଥିଲେ । କେତେକ ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କର ବଂଶଧରମାନେ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ଗଠନ କରିଥିଲେ ଏବଂ କେତେକ ଭାରତୀୟ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କର ଉତ୍‌ଥାନ ହୋଇଥିଲା । ବିଶେଷ କରି ଦିଲ୍ଲୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ସାମନ୍ତମାନେ ପ୍ରଭୃତି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲେ । ବେଳେବେଳେ ସୁଲତାନର ମନୋନୟନରେ ସେମାନେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ସାମନ୍ତମାନେ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ନଥିଲେ । ଏହି ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକ ରହିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ସମସ୍ୟାକୁ ନେଇ ଅର୍ନ୍ତଯୁଦ୍ଧ ଏବଂ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦିତା ଚାଲୁଥିଲା । ଇଲତୁତ୍‌ମିସ୍‌ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ତୁର୍କୀ ସାମନ୍ତ ଏବଂ ତାଜିକ୍ ସାମନ୍ତ ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଏହି ସଂଘର୍ଷ ଉଗ୍ରରୂପ ଧାରଣ କଲା । ଇଲତୁତ୍‌ମିସ୍ ଅନୁରକ୍ତ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ନେଇ ଚାହାଲଗନ ବା ଚାଳିଶବାହିନୀ (Group of 40 nobles) ଗଠନ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ରୂପେ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇଥିଲେ ।

ବଲବନ୍ ଥିଲେ ପ୍ରଥମ ସୁଲତାନ ଯିଏ କି ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ନିଜ ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ରଖିଥିଲେ । କୌତୁହଳର ବିଷୟ ଏହି ଯେ ସେ ନିଜେ 'ଚାଳିଶ ବାହିନୀ' ର ଜଣେ ସଦସ୍ୟ ଥିଲେ । କୁତବୁଦ୍ଦିନ୍ ଆଇବାକ୍ ଏବଂ ଇଲତୁତ୍‌ମିସ୍ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ସହ ସୁସଂପର୍କ ରଖିଥିଲାବେଳେ ବଲବନ୍ ସେମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଦୂରତ୍ୱ ରକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ତଥା ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ କଠୋର ଅନୁଶାସନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅର୍ଥହୀନ ଆଲୋଚନା ଏବଂ ହାସ୍ୟରୋଳକୁ ଦରବାରରେ ନିଷେଧ କରାଯାଇଥିଲା । ସେ ଉଚ୍ଚଜାତି ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଉଚ୍ଚ ପଦ ପଦବୀ ସେମାନେ ପାଇବେ ବୋଲି ଏକ ପ୍ରକାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ ।

ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସଂପ୍ରସାରଣ ସହିତ ସମାଜର ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଗର ଅଧିବାସୀ ସାମନ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ଦାବୀ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାରମ୍ଭରେ କେବଳ ତୁର୍କୀମାନେ ଏହି ପଦବୀ ପାଉଥିଲେ । ଖିଲିଜୀ ବଂଶ ଏବଂ ତୋଗଲକ ବଂଶ ଶାସନ ସମୟରେ ସାମନ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବାପାଇଁ ସମସ୍ତ ସାମାଜିକ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କୁ ସୁଯୋଗ ମିଳିଥିଲା । ନିଜ ଜାତିର ଉଭୟ ହିନ୍ଦୁ ଏବଂ ମୁସଲମାନ୍‌ମାନେ ମଧ୍ୟ ସାମନ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଯୋଗଦେଇ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ବିଶେଷ କରି ମହମ୍ମଦ ବିନ୍ ତୋଗଲକଙ୍କ ସମୟରେ ଏହା ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଲୋଦୀବଂଶର ଶାସନ ସମୟରେ ଆଫ୍‌ଗାନମାନଙ୍କ ଏକତା ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା । ଫଳରେ ଆଫଗାନମାନେ ସୁଲତାନଙ୍କ ପରି ସମାଜରେ ଉଚ୍ଚଆସନ ପାଇଲେ । ସିକନ୍ଦର ଲୋଦୀ ଓ ଇବ୍ରାହିମ୍ ଲୋଦୀଙ୍କ ପରି ସୁଲତାନ୍‌ମାନେ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ନାପସନ୍ଦ କରି ଦୃଢ଼ତାର ସହିତ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣକୁ ଆଣିଥିଲେ । ଫଳରେ ସାମନ୍ତ ଓ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା ।

(iii) ULEMA - ଉଲେମା :

ଇସଲାମ୍ ଧର୍ମର ବିଦ୍ୱାନ ମୁସଲମାନ ମାନଙ୍କୁ ଉଲେମା କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଉଲେମାମାନେ ଧର୍ମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ପାଇଁ ଧର୍ମୀୟ ଅନୁଶାସନ ତିଆରି କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ବିଚାର ବିଭାଗରେ ମଧ୍ୟ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ନିଭାଇଥିଲେ । ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ସେମାନେ ବିଚାର ବିଭାଗର କାଜି ରୂପେ ନ୍ୟାୟପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଉଲେମାମାନେ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲେ ଯେ ସେମାନେ ସୁଲତାନ୍ ଏବଂ ସାମନ୍ତଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କ

ଦ୍ୱାରା ସମ୍ମାନିତ ହେଉଥିଲେ । ସମସ୍ତ ଇସ୍‌ଲାମ ଜଗତ ଉପରେ ସେମାନଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରଭାବ ରହିଥିଲା । ଉଲେମାମାନେ ଇସ୍‌ଲାମର ନିୟମ ଅନୁସାରେ ଶାସନ କରିବା ପାଇଁ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ଉପରେ ଚାପ ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିଲେ । ସୁଲତାନ୍ ଏବଂ ସାମନ୍ତମାନେ ରାଜ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ଧର୍ମୀୟ ନିୟମ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉନଥିଲେ । ସୁଲତାନ୍ ଆଲାଉଦ୍ଦିନ୍ ଖିଲିଜୀ ଉଲେମା ମାନଙ୍କୁ ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉପେକ୍ଷା କରି ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ପରିଚାଳନା କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ କେତେକ ସୁଲତାନ୍ ଉଲେମା ମାନଙ୍କ କଥାରେ ପରିଚାଳିତ ହୋଇଥିଲେ ।

INTEXT QUESTIONS 12.1 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପ୍ରଶ୍ନ

1. ଚାହାଲଗନ କ'ଣ ଏବଂ ଏହାକୁ କିଏ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ?

____

2. କିଏ ପ୍ରଥମ ସୁଲତାନ୍ ଭାବେ ସାମନ୍ତଗୋଷ୍ଠୀକୁ ନିଜ ନିୟନ୍ତ୍ରଣକୁ ଆଣିଥିଲେ ?

____

3. ଆଫଗାନମାନଙ୍କ ସାର୍ବଭୌମତ୍ୱ ଚିନ୍ତନ ଅନୁସାରେ ସୁଲତାନ ଓ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କଙ୍କ ସ୍ଥିତି କ'ଣ ଥିଲା ?

____

୪. ଉଲେମା ମାନେ କିଏ ଥିଲେ ?

____

12.3. CENTRAL ADMINISTRATION- କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା

ଆମେ ପୂର୍ବ ଆଲୋଚନାରୁ ଜାଣିଅଛେ ଯେ ସୁଲତାନ୍ ହେଉଛନ୍ତି ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ମୁଖ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଚଳାଇବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଦାୟିତ୍ୱ ସହିତ ଅନେକ ବିଭାଗ ରହିଥିଲା । ଏହି ବିଭାଗ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । କେତେକ ବିଭାଗ ସଂବଂଧରେ ସଂକ୍ଷେପରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ।

(୧) ୱିଜାରତ୍ : ସୁଲତାନଙ୍କ ପରେ ମୁଖ୍ୟ ଶାସନ ବିଭାଗ ଥିଲା ଦ୍ୱିୱାନ-ଇ-ୱିଜାରତ୍ । ଏହି ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ ୱାଜିର । ଏହି ପଦବୀ ରାଜଦରବାରର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ପଦବୀ ଥିଲା । କାରଣ ୱାଜିର ସମସ୍ତ ବିଭାଗ ଉପରେ ପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ୱ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ ଯଦିଓ ସେ ଚାରିଗୋଟି ପ୍ରଧାନ ବିଭାଗ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିକର ମୁଖ୍ୟଥିଲେ । ସେ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ପରାମର୍ଶଦାତା ଥିଲେ । ୱାଜିରଙ୍କର ମୁଖ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ରାଜ୍ୟର ଆର୍ଥିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପରିଚାଳନା । ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଆବଶ୍ୟକ ସମୟରେ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ତରଫରୁ ସେ ସାମରିକଅଭିଯାନର ନେତୃତ୍ୱ ନେଉଥିଲେ । ସେ ମଧ ସୈନ୍ୟବାହିନୀର ବେତନ ପ୍ରଦାନ କଥା ବୁଝୁଥିଲେ । ଦ୍ୱିୱାନ-ଇ-ୱିଜାରତ୍ ମଧ ଭୂ-ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ହିସାବ ତଦାରଖ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବିଭାଗ ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ଆୟ ଓ ବ୍ୟୟ ହିସାବ ରଖୁଥିଲେ । ଏହିପରିଭାବେ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ମାନଙ୍କର ବେତନ, ୱାକଫ୍, ଇନାମ ପ୍ରଭୃତି ରାଜକୀୟ ଦାନ ଇତ୍ୟାଦି ଏହି ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ଅଧିକନ୍ତୁ, ଖଣି, ଗୁପ୍ତଚର ବିଭାଗ, ରାଜ ପ୍ରାସାଦ ଏବଂ ରାଜଦରବାର ସହ ସଂଶ୍ଲିଷ୍ଟ ବିଭାଗର ପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ୱ ମଧ ଏହି ବିଭାଗ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ୱାଜିର ଯେ କୌଣସି ସମୟରେ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ପାଖକୁ ଯାଇପାରୁଥିଲେ ଏବଂ ସୁଲତାନଙ୍କ ସ୍ଥିତି ମୁଖ୍ୟତଃ ୱାଜିରଙ୍କ ବିଜ୍ଞତା, କର୍ମପ୍ରବଣତା ଓ ରାଜଅନୁରକ୍ତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା ।

ୱିଜାରତ୍‌ଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ବିଭାଗ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କେତେକ ଦାୟିତ୍ୱ ନିର୍ବାହ କରିବାକୁ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସେହି କାର୍ଯ୍ୟକର୍ତ୍ତାମାନେ ହେଲେ ମୁସ୍ତାଉଫି-ଇ-ମୁମାଲିକ୍ (Auditor General), ମୁସ୍‌ରିଫ୍-ଇ-ମୁମାଲିକ୍ (Accountat General), ମୁଜୁମୁଆଦାର୍ (Keeper of loan and balances from Treasury) ଏହାପରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କର୍ମଶାଳା ୱିଜାରତ୍‌ଙ୍କ ସୁପରିଚାଳନାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା ଦିୱାନ-ଇ-ଓ୍ୱାକ୍‌ଫ (to supevise exendture), ଦ୍ୱିଓ୍ୱାନ-ଇ-ମୁସ୍ତକହାରାଜ (to look into the arrears of revenue payment), ଦ୍ୱିଓ୍ୱାନ-ଇ-ଅମିରକୋହି (to bring uncultivated land into cultivation through state support) ।

(ii) DIWAN - I - ARZ - ଦ୍ୱିୱାନ-ଇ-ଆର୍‌ଜ :

ଦିୱାନ-ଇ-ଆରଜ ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟଥିଲା ସୁଲତାନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସାମରିକ ବିଭାଗର ପରିଚାଳନା କରିବା । ଏହି ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ ଆରିଜ୍ -ଇ-ମୁମାଲିକ୍ । ସାମାରିକ ଶାସନ ଦାୟିତ୍ୱରେ ସେ ରହିଥିଲେ । ସେ ରାଜକୀୟ ଆକସ୍ମିକ ପାଣ୍ଠିକୁ ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସେ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ସେ ସୈନ୍ୟବାହନୀରେ ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ଶାରିରୀକ ଦକ୍ଷତା ଉପରେ ନଜର ରଖୁଥିଲେ । ଇକ୍‌ତାମାନଙ୍କ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିବା ସାମରିକ ବାହିନୀର ପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ୱ ତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ସେ ଯୁଦ୍ଧାଶ୍ୱମାନଙ୍କୁ ପରୀକ୍ଷା କରି ରାଜକୀୟ ସଙ୍କେତ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧ ଚାଲିଥିଲା ବେଳେ ଆରଜ ସାମରିକ ସର୍ତ୍ତ ଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଣୟନ କରୁଥିଲେ । ଏଥି ସହିତ ମାଲପରିବହନ ଓ ସାମରିକ ଶାସନ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ନିୟମିତ ଖାଦ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଯୋଗାଇବା ସହିତ ଯୁଦ୍ଧରୁ ଲବ୍ଧ ଧନ ସମ୍ପଦର ରକ୍ଷକ ଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଦିଲ୍ଲୀରେ ଅବସ୍ଥାପିତ ସୈନ୍ୟବାହିନୀକୁ ହାସମ୍-ଇ-କ୍ୱାଲ୍ବ କୁହାଯାଉଥିଲାବେଳେ ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ତରରେ ଥିବା ବାହିନୀକୁ ହାସମ୍-ଇ-ଆତରଫ କୁହାଯାଉଥିଲା ।

(iii) DIWAN - I - INSHA -ଦିୱାନ-ଇ-ଇନ୍‌ସା :

ଏହି ବିଭାଗ ରାଜ୍ୟର ଚିଠିପତ୍ର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ କାର୍ଯ୍ୟ ତଦାରଖ କରୁଥିଲା । ଏହି ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟଙ୍କୁ ଦାବିର୍-ଇ-ଖାସ୍ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେ ରାଜକୀୟ ଆଦେଶନାମାକୁ ଲେଖି ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଅଧିକାରୀମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଖବର ମଧ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । କେନ୍ଦ୍ର ଏବଂ ରାଜ୍ୟ ମଧରେ ସେ ଖବରଦାତା ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟକରୁଥିଲେ । ସେ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କର ଏକ ପ୍ରକାର ବେସରକାରୀ ସଚିବଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଦାୟିତ୍ୱର ସହିତ ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶ ଗୁଡ଼ିକ ଲିପିବଦ୍ଧ କରୁଥିଲେ ।

ବାରିଦ-ଇ-ମୁମାଲିକ୍ ରାଜ୍ୟର ସମ୍ବାଦ ସଂଗ୍ରହର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ ଏବଂ ଗୁପ୍ତଚର ବିଭାଗ ସହିତ ତାଙ୍କର ସମ୍ପୃକ୍ତି ରହୁଥିଲା । ସୁଲତାନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଘଟୁଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଘଟଣାର ସମ୍ବାଦ ସେ ରଖୁଥିଲେ । ଆଞ୍ଚଳିକ ସ୍ତରରେ ଏହି ବିଭାଗରେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇଥିବା ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ ବରିଦ୍ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେମାନେ ଅଞ୍ଚଳର ଦୈନନ୍ଦିନ ଖବର କେନ୍ଦ୍ରୀୟ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟକୁ ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ମୁନିହିୟାନ୍ ନାମକ ଏକ ସାମ୍ବାଦିକ ଗୋଷ୍ଠୀ ସେ ସମୟରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

(iv) DIWAN-I-RASALAT -ଦିୱାନ୍-ଇ-ରସାଲତ୍ :-

ଦିୱାନ-ଇ-ଇସାଲତ୍ ବିଭାଗ ବିଚାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲା । ଏହି ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ ସଦର-ଅସ୍-ସଦର । ତାଙ୍କୁ ମଧ କାଜୀ-ଇ-ମୁମାଲିକ୍ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେ ଆଧାତ୍ମିକ ଜଗତର ମୁଖ୍ୟ ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ସେ ଧର୍ମୀୟ ବ୍ୟାପାରର ଯତ୍ନ ନେଉଥିଲେ । ସେ କାଜୀ ବା ବିଚାରପତିମାନଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଓ୍ୟାକଫ୍, ଓ୍ୱାଜିଫା ଏବଂ ଇଦ୍‌ରାର ପ୍ରଭୃତି ଦାତବ୍ୟ ଅନୁଦାନ ଦେବାପାଇଁ ଅନୁମୋଦନ କରୁଥିଲେ ।

ଉଭୟ ଜମିଜମା ଓ ଫୌଜଦାରୀ ମକଦ୍ଦମା ଗୁଡ଼ିକର ବିଚାର ପାଇଁ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ବିଚାରାଳୟ ଥିଲା ସର୍ବୋଚ୍ଚ ନ୍ୟାୟାଳୟ । ତାଙ୍କ ତଳକୁ ଥିଲେ କାଜୀ-ଇ-ମୁମାଲିକ୍ । ମୁହତାସିବ୍‌ମାନେ ବିଚାରାଳୟ ଗୁଡ଼ିକୁ

ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା ଇଲଲାମ୍ ଧର୍ମର ନୀତି କିପରି ଏହି ବିଚ୍ଚାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦ୍ୱାରା ଖଣ୍ଡିତ ନହେବ, ତାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା । ସେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ପରିଚାଳନା କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ ।

(v) OTHER DEPANTMENTS - ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଭାଗ :

ଉପରୋକ୍ତ ବିଭାଗ ବ୍ୟତିରେକ କେନ୍ଦ୍ରରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଛୋଟ ଛୋଟ ବିଭାଗ ରହିଥିଲା । ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ସୁଲତାନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଦୈନନ୍ଦିନ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଓ୍ୟକିଲ୍-ଇ-ଦାର୍ ରାଜପରିବାର ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ ଏବଂ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସେବା କାର୍ଯ୍ୟ କଥା ସେ ବୁଝୁଥିଲେ । ଅସୀର-ଇ-ହାଜିବ୍ ରାଜକୀୟ ଉତ୍ସବପାଳନ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ । ସେ ସୁଲତାନ୍ ଏବଂ ଅଧସ୍ତନ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟସ୍ଥତା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସାଧାରଣପ୍ରଜା ଏବଂ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଅନୁରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ତୁଲାଉ ଥିଲେ । ସର-ଇ-ଜାନଦାର ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ଅଙ୍ଗରକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ । ଅମୀର-ଇ-ଅଖୁର ଘୋଡ଼ାଶାଳ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଏବଂ ସାହାନାହା -ଇ-ଫିଲ୍ ହସ୍ତୀ-ଶାଳ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ । ଅମୀର-ଇ-ମଜଲିସ୍ ସଭାପରିଚାଳନା ତଥା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉତ୍ସବ ପାଇଁ ଯୋଗାଡ଼ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ । ରାଜକୀୟ କର୍ମଶାଳା ବା 'କାରଖାନା' ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ନିଭାଇଥିଲା । ରାଜପରିବାରର ଆବଶ୍ୟକତା ରାଜକୀୟ କର୍ମଶାଳା ପୂରଣ କରୁଥିଲା । ରାଜକୀୟ କର୍ମଶାଳା ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଯଥା - ୧ - ନିର୍ମାଣଶାଳା (୨) ଭଣ୍ଡାରଘର । ଫିରୋଜ ତୋଗଲକଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ୩୬ ଗୋଟି ରାଜକୀୟ କର୍ମଶାଳା ରହିଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜକୀୟ କର୍ମଶାଳା ଜଣେ ସାମନ୍ତ ଦ୍ୱାରା ପରିଚ୍ଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ମାଲିକ୍ କିମ୍ବା ଖାନ୍ ଉପାଧିରେ ସେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ମୁତାସରିଫ ହିସାବରକ୍ଷକ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବେଳେବେଳେ ହଠାତ୍ ପରିଚାଳକ ରୂପେ ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗରେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଉଥିଲେ ।

INTEXT QUESTIONS 12.2 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପ୍ରଶ୍ନ

1. ଓ୍ୱିଜାରତ୍ ଅଧୀନରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିବା ଦୁଇଟି ବିଭାଗର ନାମ ଲେଖ ।

2. ଆଲଉଦ୍ଦିନ୍ ଖିଲିଜୀ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ପାଇଁ କେଉଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ?

3. କେଉଁ ବିଭାଗ ବିଚ୍ଚାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଥିଲା ଏବଂ ଏହି ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ କିଏ ଥିଲେ ?

12.4 PROVINCIAL ADMINISTRATION AN IQTA SYSTEM
ପ୍ରାଦେଶିକ ଶାସନ ଏବଂ ଇକ୍‌ତା ବ୍ୟବସ୍ଥା

କେନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ଦୂର ଦୂରାନ୍ତର ଅଞ୍ଚଳ ଗୁଡ଼ିକରେ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିଭିନ୍ନ ଉପାୟରେ ପ୍ରଣୟନ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହା ରାଜକୀୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଶକ୍ତି ଉପରେ ଆଧାରିତ ଥିଲା ଯାହାକି ସମସ୍ତ ଅଞ୍ଚଳ ଉପରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେଉଥିଲା । ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଚର୍ତୁଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସୁଲତାନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିସ୍ତାର ଓ ଗଠନ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଜାରି ରହିଥିଲା । ନୂତନଭାବେ ବିଜିତ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନିୟନ୍ତ୍ରଣକୁ ଆସିଥିଲା ଏବଂ ଅନ୍ୟକେତେକ ଅଞ୍ଚଳ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କର କରଦ ରାଜ୍ୟ ରୂପେ ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ଥିଲା । ତେଣୁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳ ଗୁଡ଼ିକ ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପ୍ରଶାସନିକ କଳ କାର୍ଯ୍ୟକରିବା ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା ହୋଇଥିଲା । ଆଉକେତେକ ପରାଜିତ ଅଞ୍ଚଳ ସୁଲତାନଙ୍କ ଆନୁଗତ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କଲାପରେ ରାଜକୀୟ ଉପସ୍ଥିତିର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ କେତେକ ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ରଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ

ଟିପ୍ପଣି

ଟିପ୍ପଣି

କରାଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ କର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାହ ହେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେଠାରେ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାହ ହେଉଥିଲା । ଏହି ଅଞ୍ଚଳଗୁଡ଼ିକ ଉପରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ରଖିବାର କାରଣ ଥିଲା ମୁଖ୍ୟତଃ ଅର୍ଥନୀତିକ ସ୍ୱାର୍ଥ । ଏଠାରୁ ଆଦାୟ ହେଉଥିବା ରାଜସ୍ୱ ଦ୍ୱାରା କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ରାଜକୋଷ ବୃଦ୍ଧି ହେଉଥିଲା । ଏହି ପ୍ରଦେଶଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ଗଭର୍ଣ୍ଣରମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରହିଥିଲା । ସେମାନେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଶାସନ ଦାୟିତ୍ୱରେ ରହିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ମୁଖ୍ୟକାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ପାଇଁ ଉତ୍ସାହିତ କରିବା, ଆଇନ୍ ଶୃଙ୍ଖଳା ରକ୍ଷା କରିବା ଏବଂ ବିଦ୍ରୋହୀମାନଙ୍କୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ମଧରେ ରଖିବା । ସେ ସୁଲତାନଙ୍କ ଅଧସ୍ତନ କର୍ମଚାରୀ ରୂପେ ସେହି ଅଞ୍ଚଳରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଯେହେତୁ ଏହି ଅଧିକାରୀମାନେ ବାରମ୍ବାର ସ୍ଥାନାନ୍ତରୀତ ହେଉଥିଲେ । ସେମାନେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ସଂପର୍କ ରକ୍ଷା କରିବା ସମ୍ଭବ ନଥିଲା । ତେଣୁ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ପାଇଁ ସେମାନେ ଆଞ୍ଚଳିକ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲେ । ଆଞ୍ଚଳିକ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ସହାୟତା ବିନା ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରିବା ସମ୍ଭବ ନଥିଲା । ତେଣୁ ଗଭର୍ଣ୍ଣର ଏବଂ ଆଞ୍ଚଳିକ କର୍ମଚାରୀମାନେ ସେମାନଙ୍କ ମଧରେ ସୁସଂପର୍କ ରଖି କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ବେଳେବେଳେ ଏହି ମିଳିତ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ସୁଲତାନଙ୍କ ପାଇଁ ସମସ୍ୟା ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲେ । କାରଣ ଗଭର୍ଣ୍ଣରମାନେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଅଧିକାରୀମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇ ସୁଲତାନଙ୍କ ବିରୋଧରେ ବିଦ୍ରୋହ କରୁଥିଲେ । ଶାସନଗତ ସୁବିଧା ପାଇଁ ପ୍ରଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ଚର୍ତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କେତେକ 'ଶିକ୍' (Shiqs)ରେ ବିଭକ୍ତ କରାଗଲା । ଏହି ଶିକ୍ର ଶାସନଭାର ଶିକ୍ଦାରମାନଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରାଗଲା । ଆଫଗାନ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଶିକ୍ଗୁଡ଼ିକ 'ସରକାର'କୁ ରୂପାନ୍ତରୀତ ହେଲା । ଶିକ୍ଦାରଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ତରରେ ଫୌଜଦାର ନମକ ଅନ୍ୟତଣେ ଅଧିକାରୀ କାର୍ଯ୍ୟ କଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଦାୟିତ୍ୱ ସଂପର୍କରେ ସଠିକ୍ ଭାବେ ଜାଣିହୁଏ ନାହିଁ । ଶିକ୍ଦାରମାନେ ଆଇନ ଶୃଙ୍ଖଳା ରକ୍ଷାପାଇଁ ଗଭର୍ଣ୍ଣରଙ୍କୁ ସାମରିକ ସହାୟତା ଯୋଗାଇଥାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିବା ଛୋଟ ପ୍ରଶାସନିକ ସଂଗଠନର ପରିଚାଳନା ସେ କରନ୍ତି । ଫୌଜଦାରମାନଙ୍କର ଦାୟିତ୍ୱ ଶିକ୍ଦାରମାନଙ୍କ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଅନୁରୂପ ଥିଲା । ଫୌଜଦାରଙ୍କ ଅଧୀନ କଟ୍ୱାଲମାନେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରାଦେଶିକ ଅଧିକାରୀ ବରିଦ୍, ସାହିବ୍-ଇ-ଦ୍ୱିାନ୍ ପ୍ରଭୃତି । ବରିଦ୍ ଗୁପ୍ତଚର ବିଭାଗ ପରିଚାଳନା ତଥା ସମ୍ବାଦ ପ୍ରେରଣ ଦାୟିତ୍ୱ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ସାହିବ୍-ଇ-ଦିୱାନ୍ ପ୍ରଦେଶର ଆୟବ୍ୟୟ ହିସାବ ରଖୁଥିଲେ ।

12.5 IQTA SYSTEM - ଇକ୍ତା ବ୍ୟବସ୍ଥା

ପ୍ରାକ୍ ଇସଲାମ୍ ଜଗତରେ ଇକ୍ତା ପ୍ରଥା ବଳବତ୍ତର ରହିଥିଲା । ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ସେବା ପାଇଁ ଏହାକୁ ପୁରସ୍କାର ଭାବେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଖଲିଫା ଶାସନ ସମୟରେ ଏହା ସାଧାରଣ ଅଧିକାରୀ ଓ ସାମରିକ ଅଧିକାରୀମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲାପରେ ଇକ୍ତା ବ୍ୟବସ୍ଥା ସୁଲତାନ୍‌ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା । ସାମରିକ ସେନାଧକ୍ଷ ଏବଂ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାସନଦାୟିତ୍ୱ ଏବଂ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ଦାୟୀତ୍ୱ ଅର୍ପଣ କରାଗଲା । ଏହି ପ୍ରଦତ୍ତ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଇକ୍ତା କୁହାଗଲା ଏବଂ ସେଠାକାର ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କୁ ଇକ୍ତାଦାର ବା ମୁକ୍ତି କୁହାଗଲା ।

ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଚଳନ କରି ଅଧିକାରୀ ଓ ସୈନ୍ୟବାହିନୀକୁ ବେତନ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । କ୍ରମଶଃ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ସଂଗଠିତ କରିବା ପାଇଁ ଆଇନ୍ କାନୁନ୍ ତିଆରି କରାଗଲା । ଦୀର୍ଘଦିନ ଧରି ଶାସନ ଚଳାଇବା ପାଇଁ ଏହା ଏକ ପ୍ରଧାନ ମାଧମରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟକଲା । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦ୍ୱାରା ସୁଲତାନ୍ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳରୁ ବଳକା ଉତ୍ପାଦିତ ଦ୍ରବ୍ୟ ପାଇପାରୁଥିଲେ ।

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଆମେ ଶୁଣି ଆସିଛୁ ଯେ ଓ୍ୟାଲିସ୍ ଏବଂ ମୁକ୍ତିସ୍‌ମାନେ ସେନାଧକ୍ଷରୂପେ ସାମରିକ ଓ ଶାସନଗତ ଶାସନ ଦାୟିତ୍ୱ ଇକ୍ତାରେ ଚଳାଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସଠିକ୍ କ୍ଷମତାର ତାରତମ୍ୟ, ପରିସ୍ଥିତି ଅନୁସାରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଥିଲା । ଏହିପରି ଭାବେ ସମୟକ୍ରମେ ମୁକ୍ତିକୁ

ଟିପ୍ପଣି

ଇକ୍‌ତାର ଶାସନଭାର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା । ଏଥି ସହିତ ସୈନ୍ୟବାହିନୀର ପରିଚାଳନା ଦାୟୀତ୍ୱ ମଧ ତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରାଗଲା । ଆବଶ୍ୟକ ସମୟରେ ମୁକ୍‌ତି ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କୁ ସାମରିକ ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ଇକ୍‌ତାରୁ ଆଦାୟ ରାଜସ୍ୱରେ ସୈନ୍ୟବହିନୀକୁ ବେତନ ପ୍ରଦାନ ସଂଗେ ସଂଗେ ନିଜ ଖର୍ଚ୍ଚ ମଧ ତୁଲାଉଥିଲେ । ବଲବାନ୍‌ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ମୁକ୍‌ତି ଉପରୋକ୍ତ ଖର୍ଚ୍ଚପରେ ବଳକା ଆୟ (ଫାୱାଜିଲ୍)କୁ କେନ୍ଦ୍ରରେ ନେଇ ପୈଠ କରୁଥିଲେ । ଏଥିରୁ ବୁଝାପଡ଼େ ଯେ କେନ୍ଦ୍ର ରାଜସ୍ୱ ବିଭାଗ ଇକ୍‌ତା ଆୟ ଓ ବ୍ୟୟ ବିଷୟରେ ଆଗରୁ ଆକଳନ କରିଥିଲା । ଆଲଉଦ୍ଦିନ୍ ଖିଲିଜୀଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆହୁରି କଡ଼ାକଡ଼ି ଭାବେ ପାଳନ କରାଯାଇଥିଲା । କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ବୃଦ୍ଧି ଘଟିଲେ ମୁକ୍‌ତିଙ୍କ ଶାସନରେ ବୃଦ୍ଧି ଘଟୁଥିଲା । ଇକ୍‌ତାର ଆୟ ହିସାବ ରଖିବା ପାଇଁ 'ଖ୍ୱାଜା' ନାମକ ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିଲା । ସେ ସାହିବ୍-ଇ-ଦିୱାନ୍‌ଙ୍କ ପରି କାର୍ଯ୍ୟକରୁଥିଲେ । ଏହି ରେକର୍ଡ଼କୁ ଆଧାର କରି ସୁଲତାନ୍ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ପାଇଁ ବ୍ୟବସ୍ଥା କରୁଥିଲେ । ବରିଦ ବା ଜଣେ ଗୁପ୍ତଚର ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ ଏଠାରେ ନିଯୁକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ସେ ସମସ୍ତ ଖବର ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ନିକଟରେ ପହଂଚଉଥିଲେ । ମହମ୍ମଦ-ବିନ୍-ତୋଗଲକଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ ଗଭର୍ଣ୍ଣରମାନେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଟ ପରିମାଣର ରାଜସ୍ୱ ରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ଫିରୋଜ ଶାହା ତୋଗଲକଙ୍କ ସମୟରେ ଇକ୍‌ତା ବ୍ୟବସ୍ଥା ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ଇକ୍‌ତା ଉପରେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ହ୍ରାସ ପାଇଲା ।

12.6. LOCAL ADMINISTRATION- ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ

ସୁଲତାନୀ ଶାସନର ସର୍ବକନିଷ୍ଠ ପ୍ରଶାସନିକ ଅଙ୍ଗ ଥିଲା ଗ୍ରାମ । ପ୍ରାକ୍ ତୁର୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଗ୍ରାମର ଶାସନ ଯେପରି ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ଏବେ ମଧ ଅଳ୍ପ ବହୁତ ପ୍ରାୟ ସମାନଭାବେ ଚାଲିଲା । ଗ୍ରାମ୍‌ର ମୁଖ୍ୟ ଅଧିକାରୀମାନେ ହେଲେ ଖୁତ୍, ମୁକଦ୍ଦମ୍ ଏବଂ ପଟୱାରୀ । ସେମାନେ ମୁକ୍‌ତି ସହିତ ନିବିଡ଼ ସହଯୋଗ ରକ୍ଷାକରି ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଆଇନ୍ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରୁଥିଲେ । କେତେ ଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରାମର ସମଷ୍ଟିରେ ଗୋଟିଏ ପରଗଣା ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ପରଗଣାର ପ୍ରଧାନ କର୍ମଚାରୀମାନେ ଥିଲେ ଚଉଧୁରୀ, ଅମିଲ୍ ଏବଂ କର୍‌କୁନ୍ । ଆମିଲ୍ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରୁଥିଲାବେଳେ କରକୁନ୍ ଏହାର ହିସାବ ରଖୁଥିଲେ । ଗ୍ରାମ ଏବଂ ପରଗଣା ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସ୍ୱାଧୀନ ଅଙ୍ଗଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଅନ୍ତର୍ସଂଯୁକ୍ତ ଅଞ୍ଚଳମାନ ରହିଥିଲା । କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଦେଶରେ ଜଣେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସକ ଶସନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ରାୟ, ରାଣା, ରାବତ୍, ରାଜା, ଇତ୍ୟାଦି କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେମାନେ ଗଭର୍ଣ୍ଣରମାନଙ୍କୁ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସବୁକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସକମାନେ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ଅଧସ୍ତନ ଅଧିକାରୀ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

INTEXT QUESTIONS 12.3 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପ୍ରଶ୍ନ

୧. ପରଗଣାସ୍ତରରେ ତିନିଜଣ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ନାମ ଲେଖ ?

____

୨. ସୁଲତାନୀ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ କେତେକ ପ୍ରଶାସନିକ ଅଙ୍ଗର ନାମ ଲେଖ ?

____

୩. ଗ୍ରାମ୍ୟ ଶାସନରେ ଅଳ୍ପକେତେକ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ନାମ ଲେଖ ?

____

୪. ଫାୱାଜିଲ୍ କ'ଣ ଥିଲା ?

____

12.7 MARKET REFORMS OF ALLAUNDIN KHILJI
ଆଲାଉଦ୍ଦିନ୍ ଖିଲ୍‌ଜୀଙ୍କ ବଜାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନୀତି

ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ତଥା ସାମରିକ ଶାସନର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ଆଲାଉଦ୍ଦୀନ୍ ଖିଲ୍‌ଜୀ ବଜାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନୀତି ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଶାସକମାନେ ସୁବିଧା ଦରରେ ସହରମାନଙ୍କରେ ନିତ୍ୟ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ଖାଦ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ମିଳୁ ବୋଲି ଚାହୁଁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କେତେକ ଶାସକ ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ମୂଲ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବାରେ ସକ୍ଷମ ହୋଇଥିଲେ । ଆଲାଉଦ୍ଦିନ ଖିଲ୍‌ଜୀ ଥିଲେ ପ୍ରଥମ ସୁଲତାନ୍ ଯେକି ବଜାରର ସମସ୍ୟା ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିଥିଲେ । ସେ ବହୁଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକ ସୁଚିନ୍ତିତ ବଜାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନୀତି ପ୍ରଣୟନ କରି ଏହାକୁ ଚଳାଇବାପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ମଙ୍ଗୋଲମାନଙ୍କର ଦିଲ୍ଲୀ ଅଧିକାର ପରେ ଆଲାଉଦ୍ଦିନ୍ ଦେଶରେ ଏକ ବିଶାଳ ସୈନ୍ୟ ବାହିନୀ ଗଠନ କରିବା ଏବଂ ପରିଚାଳନା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ଏହି ନୀତି ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଯଦି ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ମୂଲ୍ୟ ହ୍ରାସ କରି ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ସ୍ୱଳ୍ପ ବେତନ ଦ୍ୱାରା ଏକ ବିଶାଳ ସୈନ୍ୟ ବାହିନୀ ଗଠନ ତଥା ପରିଚାଳନା କରାଯାଇପାରିବ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଧାରଣା ଥିଲା । ଆଲାଉଦ୍ଦୀନଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବଜାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନୀତିର ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗ ପାଇଁ ପ୍ରଶାସନିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ କରାଯାଇଥିଲା ।

ଆଲାଉଦ୍ଦୀନ୍ ଖାଦ୍ୟସାମଗ୍ରି, ଲୁଗା, କ୍ରିତଦାସ, ଗୋରୁଗାଈ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସମସ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟର ମୂଲ୍ୟ ନିଜେ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଦିଲ୍ଲୀରେ ତିନିଗୋଟି ବଜାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ବଜାରରେ ଖାଦ୍ୟପଦାର୍ଥ ମିଳୁଥିଲାବେଳେ ଦ୍ୱିତୀୟ ବଜାରରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଲୁଗାପଟା, ଚିନି, ଘିଅ, ତେଲ, କଞ୍ଚାପରିବା ଇତ୍ୟାଦି ମିଳୁଥିଲା । ତୃତୀୟ ବଜାରରେ ସେହିପରି ଘୋଡ଼ା, କ୍ରିତଦାସ ଏବଂ ଗୋରୁଗାଈ ବିକ୍ରି କରାଯାଉଥିଲା । ଖାଦ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ମୂଲ୍ୟ ଉପରେ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରୁ ସହରକୁ ଶସ୍ୟ ବଣିକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କିପରି ଠିକ୍ ଭାବରେ ଯୋଗାଣ ହୋଇପାରିବ ସେଥିପ୍ରତି ସରକାର ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଥିଲେ । ଏଥି ସହିତ ନାଗରିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁସମ ବଣ୍ଟନ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ସୁଲତାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଧାର୍ଯ୍ୟ ମୂଲ୍ୟରେ ଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ବିକ୍ରି ହେଉଛି କି ନାହିଁ ସେଥିପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟରଖିବାକୁ ସୁଲତାନ ଅନେକ ପଦକ୍ଷେପ ନେଇଥିଲେ । ଏହି ପଦକ୍ଷେପ ଗୁଡ଼ିକୁ କଡ଼ା କଡ଼ିଭାବେ ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ସୁଲତାନ ସେହେନା (Shehna) ନାମକ ଏକ ବଜାର ନିରକ୍ଷକ ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା ରାଜକୀୟ ଆଦେଶ ଯେପରି ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ ନହୁଏ, ସେଥିପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିଦେବା । ବରିଦ୍ ଏବଂ ମୁନ୍‌ହିୟାନ ନାମକ ଗୁପ୍ତଚର ମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏଥିପାଇଁ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଆଲାଉଦ୍ଦୀନ୍ ମଧ୍ୟ ରାଜ୍ୟଭଣ୍ଡାରରେ କିପରି ଖାଦ୍ୟଶସ୍ୟ ମହଜୁତ୍ ରଖାଯାଇପାରିବ, ସେଥିପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ଶସ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟୀମାନେ କୃତ୍ରିମ ଅଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସଫଳ ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ । ଦିଲ୍ଲୀ ଏବଂ ରାଜସ୍ଥାନର ଛେିନ ଠାରେ ଶସ୍ୟଭଣ୍ଡାରଗୁଡ଼ିକ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ବନଜାରା ବା କାରବାନିଆନ୍ ମାନେ, ଯେଉଁ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରୁ ସହରକୁ ଶସ୍ୟ ପରିବହନ କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଏକ ସଂଘ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦିଆଗଲା । ସେମାନେ ପରିବାର ସହ ଯମୁନା ନଦୀ କୂଳରେ ସ୍ଥାୟୀ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବା ପାଇଁ ଜଣେ ସେହେନାଙ୍କୁ ସେଠାରେ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଗଲା । ସେମାନଙ୍କୁ ନିୟମିତ ଶସ୍ୟଦେବା ପାଇଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କରାଗଲା । ସମସ୍ତ ଖାଦ୍ୟ ବଜାରକୁ ଅଣାଗଲା ଏବଂ ସରକାରୀ ଦରରେ ବିକ୍ରିକରାଗଲା ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ବଜାର ଯେଉଁଠାରେ ଲୁଗାପଟା, କଞ୍ଚାପରିବା ଏବଂ ଘିଅ ଇତ୍ୟାଦି ମିଳୁଥିଲା, ତାକୁ କୁହାଗଲା ସରାଇ-ଇ-ଆଦିଲ୍ । ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଏବଂ ବାହାର ଦେଶରୁ ଲୁଗାପଟା ଗୁଡ଼ିକ ଏହି ବଜାରରେ ଗଚ୍ଛିତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ ସରକାରୀ ଦରରେ ବିକ୍ରି ହେଉଥିଲା । ଏହି ସବୁଜିନିଷ ଗୁଡ଼ିକ ଆବଶ୍ୟକ ପରିମାଣରେ ଯୋଗାଣ ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୁଗା ବ୍ୟବସାୟୀ ସେମାନଙ୍କର ପଞ୍ଜିକରଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ଧାର୍ଯ୍ୟ ପରମାଣର ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରତିବର୍ଷ ସରାଇ-ଇ-ଆଦିଲରେ ପହଂଚାଇବା

ପାଇଁ ଏକ ଚୁକ୍ତି ସ୍ୱାକ୍ଷର କରିଥିଲେ । ଯେଉଁ ବଣିକମାନେ ବହୁଦୂର ସ୍ଥାନରୁ କିମ୍ବା ବିଦେଶରୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ସର୍ତ୍ତମୂଳକ ଅଗ୍ରିମ ଟଙ୍କା ଦିଆଯାଉଥିଲା । ସର୍ତ୍ତଥିଲା ଯେ ସେମାନେ ଆଉ କାହାକୁ ଆମଦାନୀ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ବିକ୍ରି କରିବେ ନାହିଁ । ମୂଲ୍ୟବାନ ଦ୍ରବ୍ୟ ପାଇଁ ଜଣେ ଅଧିକାରୀ ଅମୀର ଓ ମାଲିକ୍ ମାନଙ୍କୁ ଆଜ୍ଞାପତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟର କ୍ରୟ ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କର ଆଦାୟକୁ ଭିତ୍ତିକରି ପରିମିଟ୍ ଦିଆଯାଉଥିଲେ । ଏହି ପ୍ରକାର କ୍ରୟବିକ୍ରୟ ପାଇଁ କଳାଟଙ୍କାକୁ ପ୍ରତିରୋଧ କରିବା ପାଇଁ କରାଯାଇଥିଲା ।

ତୃତୀୟ ବଜାରଟି ଅଶ୍ୱ, ଗୋରୁଗାଈ ଏବଂ କ୍ରିତଦାସମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ଅଳ୍ପଦାମ୍‌ରେ ଭଲଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଶ୍ୱଯୋଗାଣ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ପାଇଁ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ତେଣୁ ଆଲ୍ଲାଉଦ୍ଦୀନ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଦଲାଲ୍ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କୁ ଉପେକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଏହା ସ୍ଥିରହେଲା ଯେ ସରକାର ଅଶ୍ୱମାନଙ୍କର ଗୁଣ ଏବଂ ଦର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବେ । ସେହିପରି କ୍ରିତଦାସ ବାଳକ ଓ ବାଳିକା ତଥା ଗୋରୁଗାଈଙ୍କର ଦର ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ସଂସ୍କାର ଦୀର୍ଘଦିନ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ରହିନଥିଲା । ଆଲାଉଦ୍ଦୀନ୍‌ଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଅବସାନ ହୋଇଥିଲା ।

INTEXT QUESTIONS 12.4 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପ୍ରଶ୍ନ

1. କେଉଁ ଅଧିକାରୀ ବଜାରନୀତିକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରୁଥିଲେ ?

   ____

2. ଆଲାଉଦ୍ଦୀନ୍ ଖିଲିଜୀ କେଉଁ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଶସ୍ୟାଗାରମାନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ ?

   ____

3. ବନଜାରାମାନେ କିଏ ଥିଲେ ?

   ____

12.8. ADMINISTRATIVE STRUCTURE UNDER THE MUGHALS ମୋଗଲ ଶାସନର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ

ମୋଗଲମାନେ ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ଶେରଶାହାଙ୍କ ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀକୁ ଅନୁକରଣ କରିଥିଲେ । ଶେର ଶାହାଙ୍କ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ରାଜ୍ୟକୁ କେତୋଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରାମକୁ ନେଇ ପରଗଣା ଏବଂ କେତେକ ପରଗଣାକୁ ନେଇ ଗୋଟିଏ ସରକାର ଏବଂ କେତେକ ସରକାରକୁ ନେଇ ଗୋଟିଏ ସୁବା ବା ପ୍ରଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗ ଜଣେ ଜଣେ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ମୋଗଲମାନେ ନୂତନ ଆଞ୍ଚଳିକ ପ୍ରଶାସନିକ କ୍ଷେତ୍ର ଗଠନ କରି ଏହାକୁ ସୁବା ନାମରେ ନାମିତ କଲେ । ଜାଗିର ପ୍ରଥା ଏବଂ ମନସବ୍ ପ୍ରଥା ପରି ନୂତନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଣୟନ କଲେ । କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଏବଂ କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଚଳିତ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପୁନଃ ପ୍ରଚଳନ କରାଯାଇ ଥିଲା । ମୋଗଲ ଶାସନ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀର ଏହା ଏକ ବଡ଼ ବିଶେଷତ୍ୱ ଥିଲା । ଏହି ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ଦ୍ୱାରା କେନ୍ଦ୍ରସରକାର ବହୁତ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇଥିଲା ।

12.8.1. CENTRAL ADMINISTRATION - କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶାସନ

***(i)* ସମ୍ରାଟ୍ :** ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ୍ ଥିଲେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶାସନ କର୍ତ୍ତା ଏବଂ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସାମରିକ ଓ ନ୍ୟାୟିକ କ୍ଷମତା ରହିଥିଲା । ମୋଗଲ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ କାର୍ଯ୍ୟରତ ସମସ୍ତ ପଦାଧିକାରୀ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ, ପଦୋନ୍ନତି ପାଉଥିଲେ ଆବଶ୍ୟକ ସ୍ଥଳେ ଚାକିରୀରୁ ବହିଷ୍କୃତ ହେଉଥିଲେ । ସମ୍ରାଟଙ୍କ କ୍ଷମତାକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିବାକୁ କୌଣସି ଅନୁଷ୍ଠାନ ନଥିଲା । ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଶାସନ ସୁରୁଖୁରୁରେ ଚାଲିବା ପାଇଁ ଅଳ୍ପକେତୋଟି ବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ।

***(ii)* ଓ୍ୱକିଲ ଏବଂ ଓ୍ୱାଜିର :** ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଓ୍ୱିଜାରତ ବିଭାଗ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଆଫଗାନ୍ ସୁଲତାନମାନଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଓ୍ୱାଜିରମାନଙ୍କ କ୍ଷମତା ହ୍ରାସ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମୋଗଲ ଶାସନ ସମୟରେ ଓ୍ୱାଜିରମାନେ ସେମାନଙ୍କର କ୍ଷମତା ପୁନଃ ଫେରିପାଇଲେ । ବାବର ଏବଂ ହୁମାୟୁନଙ୍କ ଓ୍ୱାଜିରମାନେ ପ୍ରଭୂତ କ୍ଷମତା ଉପଭୋଗ କରିଥିଲେ । ୧୫୫୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୫୬୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୈରାମ ଖାଁ ଆକବରଙ୍କର ରାଜପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସେହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଓ୍ୱକିଲ-ଓ୍ୱାଜିର ମାନଙ୍କର ଉତ୍ଥାନ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଅସୀମ କ୍ଷମତାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଥିଲେ । ଆକବର ଦୃଢ଼ତା ସହିତ ଓ୍ୱାରଜିରଙ୍କ କ୍ଷମତାକୁ କ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଆର୍ଥିକ କ୍ଷମତାକୁ ଛଡ଼ାଇ ଆଣିଥିଲେ । ଏହା ଓ୍ୟାଜିରଙ୍କ କ୍ଷମତାକୁ ଶକ୍ତ ଧକ୍କା ଦେଇଥିଲା ।

***(iii)* ଦିଓ୍ୱାନ-ଇ-କୁଲ :** ଦିଓ୍ୱାନ-ଇ-କୁଲ ଥିଲେ ମୁଖ୍ୟ ଦିଓ୍ୱାନ । ରାଜସ୍ୱ ବିଭାଗ ଏବଂ ଅର୍ଥ ବିଭାଗ ତାଙ୍କ ଦାୟିତ୍ୱରେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ଆକବର ରାଜସ୍ୱ କ୍ଷମତା ପ୍ରଦାନ କରି ଦିଓ୍ୱାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟକୁ ଶକ୍ତିଶାଳୀ କରିଥିଲେ । ଦିଓ୍ୱାନ ସମସ୍ତ ବିଭାଗକୁ ଅର୍ଥ ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ଏବଂ ବେତନ ପ୍ରଦାନ ଉପରେ ତଦାରଖ କରୁଥିଲେ । ଏଥିସହିତ ପ୍ରାଦେଶିକ ଦିଓ୍ୱାନମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସମସ୍ତ ରାଜସ୍ୱ ସଂଗ୍ରହ ଏବଂ ଖର୍ଚ୍ଚ ତାଙ୍କରି ଦାୟିତ୍ୱରେ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନ ଦିଓ୍ୱାନମାନେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅର୍ଥ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଉପରେ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କୁ ଖବର ଦେଉଥିଲେ ।

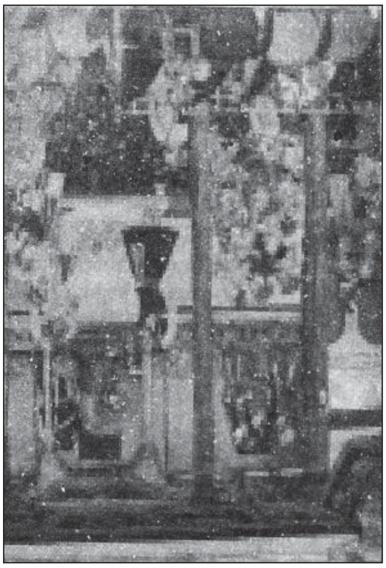

Fig. : 12.1 Royal Court ରାଜଦରବାର

***(iv)* ମିରବକ୍ସି :** ମିରବକ୍ସି ସାମରିକ ଶାସନ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ । ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ମାନଙ୍କ ନିଯୁକ୍ତି ପତ୍ର ତଥା ସେମାନଙ୍କର ବେତନ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କାଗଜ ପତ୍ରକୁ ତନଖି କରି ସେ ଅନୁମୋଦନ କରୁଥିଲେ । ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାରମାନଙ୍କ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଯାୟୀ ମଞ୍ଜୁରୀପ୍ରାପ୍ତ ସମସ୍ତ ବାହିନୀର ପରିଚାଳନା ଉପରେ ସେ ତିକ୍ଷ୍ଣ ନଜର ରଖିଥିଲେ । ନୂତନ ଭାବେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ ଆଶାୟୀ ପ୍ରାର୍ଥୀଙ୍କୁ ମିରବକ୍ସି ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଆଗରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରୁଥିଲେ ।

***(v)* ସଦର - ଅସ୍ - ସୁଦର :** ସଦର - ଅସ୍ - ସଦର ଧର୍ମ ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ । ସାରିୟତ ନିୟମକୁ ସୁରକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ । ସଦର କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ଯୋଗ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଏବଂ ଧର୍ମୀୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକୁ ଭତ୍ତା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲା । ଆକବରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ପଚିଶବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ଏକ ଲାଭଜନକ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ୧୫୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମହଜାର ଜାରି ହେଲାପରେ ସଦର-ଅସ-ସୁଦରଙ୍କ କ୍ଷମତା ସଂକୁଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ଅଧାଦେଶ ଅନୁଯାୟୀ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ମଧ୍ୟରେ କଳହ ଉପୁଜିଲେ ଆକବରଙ୍କ ମତକୁ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଭିତ୍ତିରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ । ଏହି ଅଧିକାରୀ ମଧ ଦାତବ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକୁ ନିଷ୍କର ଭୂମିଦାନ କଥା ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସଦରଙ୍କ କ୍ଷମତାରେ ଆହୁରି କିଛି ଅଙ୍କୁଶ ଲଗାଗଲା ।

ନୈତିକ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଣୟନ ପାଇଁ ମୁହତାସିବ୍ ନାମକ ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିଲା । ସେ ମାପ ଓ ଓଜନ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ତଦାରଖ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଦରଦାମ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

***(vi)* ମୀର୍ ସମନ :** ମୀର୍ ସମନ ଥିଲେ ରାଜକୀୟ କର୍ମଶାଳାର ଅଧିକାରୀ । ରାଜପରିବାର ପାଇଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଦ୍ରବ୍ୟର କ୍ରୟ ତଥା ଭଣ୍ଡାର ଘରେ ସାଇତି ରଖିବା ଦାୟିତ୍ୱରେ ସେ ରହିଥିଲେ । ସେ ମଧ ରାଜପରିବାରର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଯାୟୀ ବିଭିନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟର ନିର୍ମାଣ କଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

12.8.2. PROVINCIAL ADMINISTRATION - ପ୍ରାଦେଶିକ ଶାସନ

ଆକବର ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ୧୨ଟି ସୁବା ବା ପ୍ରଦେଶରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଥିଲେ ଆଲ୍ଲାହାବାଦ୍, ଆଗ୍ରା, ଅଯୋଧା, ଆଜମିର, ଅହମ୍ମଦାବାଦ, ବିହାର, ବଂଗ, ଦିଲ୍ଲୀ, କାବୁଲ, ଲାହୋର, ମାଳବ ଏବଂ ଏହାପରେ ଅହମ୍ମଦ ନଗର, ବେରାର ଏବଂ ଖାନ୍ଦେସ ଏଥିରେ ଯୋଗ କରାଯାଇଥିଲା । ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିସ୍ତାର ହେଲାପରେ ପ୍ରଦେଶ ସଂଖ୍ୟା କୋଡ଼ିଏରେ ପହଂଚିଥିଲା ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୁବା ଜଣେ ସୁବେଦାର ବା ପ୍ରାଦେଶିକ ଗଭର୍ଣ୍ଣରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଶାସିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ସୁବେଦାରମାନେ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ସୁବେଦାର ସୁବାର ମୁଖ୍ୟ ରୂପେ ସାଧାରଣତଃ ଆଇନ୍ ଶୃଙ୍ଖଳା ରକ୍ଷା କରିବା ସୁବେଦାରଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ସେ କୃଷି ଏବଂ ବ୍ୟବସାୟ ବାଣିଜ୍ୟକୁ ଅଗ୍ରାଧିକାର ଦେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ରାଜ୍ୟର ରାଜସ୍ୱ କିପରି ବୃଦ୍ଧିହେବ ସେଥିପାଇଁ ପଦକ୍ଷେପ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ସେ ପ୍ରଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ରୋହକୁ ଦମନ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଯୁଦ୍ଧାଭିଯାନ ପାଇଁ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ ।

ସୁବାରେ ରାଜସ୍ୱ ବିଭାଗର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ ଦିୱାନ୍ । ସେ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଜଣେ ସ୍ୱାଧୀନ ଅଧିକାରୀଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ସେ ସୁବାରେ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟକୁ ପରିଚାଳନା କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ସମସ୍ତ ଖର୍ଚ୍ଚର ହିସାବ ରଖୁଥିଲେ । ସେ ମଧ ଚାଷଜମିର ପରିମାଣ ବୃଦ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରୁଥିଲେ । ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ ମାଧମରେ କୃଷକମାନଙ୍କୁ ଅଗ୍ରିମ ଋଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା ।

କେନ୍ଦ୍ରରେ ମୀର ବକ୍‌ସିଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ତରରେ ବକ୍‌ସିମାନେ କରୁଥିଲେ । ମୀରବକ୍‌ସିଙ୍କ ଅନୁମୋଦନ କ୍ରମେ ରାଜଦରବାର ଦ୍ୱାରା ବକ୍‌ସିମାନଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କରାଯାଉଥିଲା । ସୁବାରେ ମନସବ୍‌ଦାରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିବା ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଓ ଅଶ୍ୱମାନଙ୍କୁ ତଦାରଖ କରିବା ତାଙ୍କର ଦାୟିତ୍ୱ ଥିଲା । ସେ ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ଏବଂ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ବେତନ ଚିଠା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ସେ ମଧ କେନ୍ଦ୍ରକୁ ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ତରରେ ଘଟୁଥିବା ଘଟଣା ଉପରେ ସମ୍ବାଦ ଦେଉଥିଲେ ।

ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ତରରେ ସଦର-ଇ-ସୁଦରଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ଥିଲେ ସଦର । ଧର୍ମୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶିକ୍ଷାରେ ନିୟୋଜିତ ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷଙ୍କ ଉନ୍ନତି କରିବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ । ସେ ମଧ ବିଚାର ବିଭାଗର ସୁପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ ଏବଂ କାଜୀଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟର ସମୀକ୍ଷା ମଧ କରୁଥିଲେ ।

ଆଉକେତେକ କର୍ମଚାରୀ ମଧ ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ତରରେ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଦାରୋଗାଇ-ଇ-ଡ଼ାକ ସମ୍ବାଦ ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ଦାୟିତ୍ୱରେ ରହିଥିଲେ । ସେ ବିଚାରାଳୟକୁ ଡ଼ାକ ବାହକ ଯୋଗେ ଚିଠିପତ୍ର ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ । ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କୁ ସିଧାସଳଖ ସମ୍ବାଦ ପ୍ରେରଣ କରିବା ପାଇଁ ୱାକିନାଭିସ୍ ଏବଂ ୱାକିନିଗାରସ୍ ମାନଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା ।

12.8.3. LOCAL ADMINISTRATION- ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ

ସୁବାକୁ କେତୋଟି ସରକାରରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ସରକାରକୁ କେତୋଟି ପରଗଣାରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ଗ୍ରାମଥିଲା ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସର୍ବନିମ୍ନ ଏକକ । ସରକାରରେ ଦୁଇଜଣ ଅଧିକାରୀ ରହୁଥିଲେ । ଜଣେ ହେଲେ ଫୌଜଦାର ଏବଂ ଅନ୍ୟଜଣକ ହେଲେ ଅମଲଗୁଜାର୍ ରାଜକୀୟ ଆଦେଶନାମା ବଳରେ ଫୌଜଦାର ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ବେଳେବେଳେ ଗୋଟିଏ ସରକାରରେ ଅଧିକ ଫୌଜଦାର ରହୁଥିଲେ । ସମୟେ ସମୟେ ମଧ ସେମାନଙ୍କର କ୍ଷମତା ଦୁଇଟି ସରକାରରେ ରହୁଥିଲା । ଯଦିଓ ଏହି ସରକାର ଗୁଡ଼ିକ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସୁବାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିଲେ । ଫୌଜଦାରୀ ଏକ ଶାସନ ଗତ ବିଭାଗ ହୋଇଥିଲାବେଳେ ସରକାର ଥିଲା ଆଞ୍ଚଳିକ ରାଜସ୍ୱ ବିଭାଗ । ଫୌଜଦାରମାନଙ୍କର ପ୍ରାଥମିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା ତାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିବା ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଧନଜୀବନର ନିରାପତ୍ତା ରକ୍ଷା କରିବା । ତାଙ୍କ ଅଞ୍ଚଳର ଆଇନ ଶୃଙ୍ଖଳା ପରିସ୍ଥିତି ଉପରେ ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖୁଥିଲେ । ଯେଉଁ ସମୟରେ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ହେଉଥିଲା, ସେ ସମୟରେ ଯଦି ବଳପ୍ରୟୋଗର ଆବଶ୍ୟକତା ପଡୁଥିଲା, ତେବେ ଫୌଜଦାର ସହାୟତା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ ।

ରାଜସ୍ୱ ସଂଗ୍ରହକାରୀଙ୍କୁ ଅମଲଗୁଜାର ବା ଅମିଲ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେ ଇଚ୍ଛାକୃତଭାବେ ରାଜସ୍ୱ ପୈଠ କରିବାକୁ ଋଷିମାନଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ଋଷଜମିର ବୃଦ୍ଧିପାଇଁ ସେ ଉଦ୍ୟମ କରୁଥିଲେ । ସେ ସମସ୍ତ ହିସାବ ରଖିବା ସହିତ ଦୈନିକ ରସିଦ୍ ଏବଂ ଖର୍ଚ୍ଚ ହିସାବ ପ୍ରାଦେଶିକ ଦେଓ୍ୱାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପୈଠ କରୁଥିଲେ ।

ପରଗଣା ସ୍ତରର ଶାସନ ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ ସିକ୍‌ଦାର । ସେ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ପାଇଁ ଅମିଲମାନଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ପରଗଣାରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ଭୂସମ୍ପତ୍ତିର ରେକର୍ଡ଼ କାନୁନ୍‌ଗୋଙ୍କ ପାଖରେ ରହୁଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ସହରମାନଙ୍କରେ ଆଇନ୍ ଶୃଙ୍ଖଳା ରକ୍ଷା ପାଇଁ ରାଜକୀୟ ଆଦେଶନାମା ଦ୍ୱାରା କଟ୍‌ୱାଲ ମାନେ ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ସହର ମଧକୁ କିଏ କିଏ ପ୍ରବେଶ କଲେ ଏବଂ ବାହାରକୁ ଗଲେ କଟ୍‌ୱାଲ ଏକ ରେଜିଷ୍ଟରରେ ପଞ୍ଜିକୃତ କରୁଥିଲେ । ଗ୍ରାମର ମୁଖ୍ୟଥିଲେ ମକଦ୍ଦମ ଏବଂ ପଟୱାରି ଗ୍ରାମର ରାଜସ୍ୱ ହିସାବ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖୁଥିଲେ । ଜମିଦାରମାନଙ୍କ ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଇନ ଶୃଙ୍ଖଳା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ସମୟରେ ସେମାନଙ୍କର ସହଯୋଗ ଲୋଡ଼ା ଯାଉଥିଲା । କିଲାଦାର ନାମକ ଜଣେ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଦୁର୍ଗ ଗୁଡ଼ିକ ରଖାଯାଇଥିଲା । ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଜାଗିର ଏବଂ ଦୁର୍ଗର ସାଧାରଣ ଶାସନ ଦାୟିତ୍ୱ ତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ପୋତାଶ୍ରୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱାଧୀନ ଭାବରେ ଶାସିତ ହେଉଥିଲେ । ବନ୍ଦର ମୁଖ୍ୟଙ୍କୁ ମୁତାସାଦି କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେ ସିଧାସଳଖ ସମ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ମୁତାସାଦି ବାଣିଜ୍ୟକର ଆଦାୟ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଆମଦାନୀ ରପ୍ତାନୀ ଶୁଳ୍କ ନିର୍ଦ୍ଧାରକ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟର ସୁପରିଋଳନା କରିବା ସହିତ ମୁଦ୍ରାଶାଳା ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖୁଥିଲେ ।

INTEXT QUESTIONS 12.5 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. ଆକବର କାହିଁକି ଓ୍ୱାଜିରମାନଙ୍କର କ୍ଷମତାକୁହ୍ରାସ କରିଥିଲେ ?

   ____

2. ମୀର ସମନ୍ କିଏ ଥିଲେ ? ତାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ଥିଲା ?

   ____

3. ମୁତାସାଦି କିଏ ଥିଲେ ? ତାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ଥିଲା ?

   ____

4. ସରକାରରେ ଦୁଇଜଣ ପ୍ରଧାନ ଅଧିକାରୀଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କର ।

____

ଟିପ୍ପଣି

12.11. MUGMAL ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS : ମୋଗଲ ପ୍ରଶାସନିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ :

(i) MANSAB SYSTEM-ମନ୍‌ସବପ୍ରଥା :

ମୋଗଲମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସମୟକ୍ରମେ ମନସବ ଓ ଜାଗିର ପ୍ରଥା ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ଭାରତରେ ମୋଗଲମାନେ ଏହି ଅଦ୍ୱିତୀୟ ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ପ୍ରଥା ଅନେକ ବିଚାର ବିମର୍ଶକରି ପ୍ରଚଳନ କରିଥିଲେ । ମୋଗଲ ମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ଓ ସାମରିକ ଶାସନକୁ ଆଧାରକରି ଆକବର କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ମନସବଦାର ପ୍ରଥାର ପ୍ରଚଳନ କରିଥିଲେ । ମନ୍‌ସବ୍ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଉଚ୍ଚ ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏହି ପଦବୀ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା, ସରକାରୀ ସ୍ତରରେ ତାଙ୍କ ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ଅବସ୍ଥିତି ଓ ବେତନ ମଧ ଧାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଉଥିଲା । ମନସବ୍‌ଦାର ମଧ କେତେଜଣ ସୈନିକଙ୍କୁ ନିଜ ପାଖରେ ରଖିବେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ପରିଚାଳନା ଦାୟିତ୍ୱ ପରିଚାଳନା କରିବେ, ତାହାମଧ ସ୍ଥିରିକୃତ ହୋଇଥିଲା । ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ମଧରେ ପଦମର୍ଯ୍ୟଦାର ସ୍ତରକୁ ଅଧିକ ସୁସଂଗଠିତ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ପ୍ରଥାର ପ୍ରଚଳନ କରାଯାଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ବେତନ ଧାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କେତେକ ସଂଖ୍ୟକ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ପରିଚାଳିତ ହେବେ ତାହା ମଧ ସ୍ଥିରକୃତ ହୋଇଥିଲା ।

ଆକବର ମନସବ୍‌ଦାରମାନଙ୍କୁ ୩୩ଟି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥିଲେ । ନିମ୍ନତମ ମନ୍‌ସବାଦରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ୧୦ ଜଣ ଓ ଉଚ୍ଚତମ ମନସବ୍‌ଦାରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ୧୦,୦୦୦ ସୈନ୍ୟ ରହୁଥିଲେ । ୫,୦୦୦ ରୁ ଅଧିକ ସୈନ୍ୟଙ୍କୁ ରାଜପୁତମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ରଖାଯାଉଥିଲା । ୫୦୦ ରୁ ୨୫୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୈନ୍ୟ ରଖୁଥିବା ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ ଅମୀର-ଇ-ଆଜାମ୍ କୁହାଯାଉଥିଲା । ମନ୍‌ସବାଦରମାନଙ୍କ ନିଯୁକ୍ତି, ପଦୋନ୍ନତି ବା ଦରଖାସ୍ତ ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମ ନଥିଲା । ଆବୁଲ ଫାଜଲ କହିଛନ୍ତି ଯେ ମହାମହିମ ସମ୍ରାଟ ପ୍ରଥମ ଦୃଷ୍ଟିପାତରେ କେତେ ଲୋକଙ୍କୁ ପାଇଥାନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ଉଚ୍ଚପାହ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଥ ଆକାରରେ ବେତନ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ମାତ୍ର କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀର ଅଧିକାରୀ ମାନଙ୍କୁ ଜାଗିର ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଜଣେ ସାଧାରଣ ସୈନିକ ୨୪୦ ରୁ ୫୦୦ ଦରମା ପାଉଥିବାବେଳେ ୫,୦୦୦ ସୈନ୍ୟଙ୍କ ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ୨୮,୦୦୦ ଟଙ୍କା ପାଉଥିଲେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ମନସବ୍‌ଗୁଡ଼ିକୁ ତିନିଗୋଟି ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଗଲା । ଏହି ଶ୍ରେଣୀଗୁଡ଼ିକୁ ଠିକ୍ ରୂପେ ବୁଝିବା ପାଇଁ ଜାଟ (Zat) ଓ ସୱାର (Sawar) ବ୍ୟବସ୍ଥା ଲାଗୁ ହେଲା । ମନସବ୍‌ଦାରଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ପଦବୀ ଜାଟ୍ ଥିଲା ଏବଂ ସେ କେତେସଂଖ୍ୟକ ଅଶ୍ୱ ରଖିପାରିବେ, ଏହାକୁ ସୱାର କୁହାଯାଉଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ୨୦୦୦ ଜାଟ୍ ୧୦୦ ସୱାରର ମନସବ୍‌ଦାରର ଅର୍ଥ ୨୦୦୦ ବେତନ ଓ ପଦବୀର ଜଣେ ମନସବ୍‌ଦାର ୧୦୦୦ଟି ଅଶ୍ୱ ରଖିପାରିବେ । ସୱାର ହେଉଛି ଜଣେ ମନସବଦାର ଉପଭୋଗ କରୁଥିବା ଅତିରିକ୍ତ ଭତ୍ତା, ଏହାର ଅଶ୍ୱରକ୍ଷଣ ସହିତ ସଂପର୍କ ନାହିଁ ।

(ii) JAGIR SYSTEM - ଜାଗିରପ୍ରଥା :

ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ରାଷ୍ଟ୍ରସେବା ପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଜାଗିର ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଯେଉଁମାନେ ଏହି ଜାଗିର ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ଜାଗିରଦାର ବୋଲି କୁହାଗଲା । ଜାଗିର କହିଲେ ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଞ୍ଚଳର ରାଜସ୍ୱକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଜାଗିରପ୍ରଥା ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ପ୍ରଥାର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗଥିଲା ଯାହାକି ଆକବରଙ୍କ ସମୟରେ ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଏଥିରେ କେତେକ

ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗଠ ହୋଇଥିଲା । ଆକବରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସମଗ୍ର ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ଦୁଇ ପ୍ରକାରରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ଗୋଟିଏ ହେଲା ଖାଲସା ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ହେଲା ଜାଗିର ଖାଲସାରୁ ସଂଗୃହିତ ରାଜସ୍ୱ ରାଜକୋଷକୁ ଯାଉଥିଲା । ଜାଗିରରୁ ସଂଗୃହିତ ରାଜସ୍ୱ ଜାଗିରଦାରମାନଙ୍କ ବେତନ ବାବଦକୁ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର ଜାଟ୍ ଏବଂ ସବାର ସ୍ତରକୁ ବିଚାରକୁ ନେଇ ସେମାନଙ୍କର ବେତନ ଧାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଇଥିଲା ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଚିରସ୍ଥାୟୀ କିମ୍ବା ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ନଥିଲା । ସମ୍ରାଟ ଯେ କୌଣସି ସମୟରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଯେ କୌଣସି ସ୍ଥାନକୁ ଅନ୍ୟ ଜଣକୁ ହସ୍ତାନ୍ତର କରିପାରୁଥିଲେ । ଜାଗିର ଏବଂ ଖାଲସା ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପାତ ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ କମ୍ ବେଶୀ ହେବାରେ ଲାଗିଲା । ଆକବରଙ୍କ ସମୟରେ ସମସ୍ତ ରାଜସ୍ୱର ପାଞ୍ଚ ପ୍ରତିଶତ ଥିଲା ଖାଲ୍‌ସା । ଜାହାଙ୍ଗୀରଙ୍କ ସମୟରେ ଏହା ୧୦ ପ୍ରତିଶତ ହେଲା । ଶାହାଜାହାନଙ୍କ ସମୟରେ ଏହା ନଅ ପ୍ରତିଶତରୁ ପନ୍ଦର ପ୍ରତିଶତ ରହିଥିଲା, ଆଉରଙ୍ଗଜେବ୍‌ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଖାଲସା ଉପରେ ପ୍ରବଳ ଚାପ ପଡ଼ିଲା । ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାରଙ୍କ ସଂଖ୍ୟାବୃଦ୍ଧି ଯୋଗୁ ଜାଗିର ପାଇବାପାଇଁ ଦାବୀଦାରମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଅନୁରୂପ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ଜାଗିରଦାରମାନେ ଗୋଟିଏ ଜାଗିରରୁ ଅନ୍ୟ ଜାଗିରକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ସ୍ଥାନାନ୍ତର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଯୋଗୁଁ ଆଞ୍ଚଳିକ ଉନ୍ନତି ବାଧାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । କାରଣ ଜାଗିରଦାରମାନେ ଅନ୍ୟ ଜାଗିରରେ ଦୀର୍ଘସୂତ୍ରୀ ଉନ୍ନୟନ କାର୍ଯ୍ୟ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରୁଥିଲେ ।

ସେତେବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଜାଗିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତନଖା ଜାଗିର ବେତନ ପରିବର୍ତ୍ତେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । କେତେକ ସର୍ତ୍ତକୁ ଆଧାର କରି ମାସରୁତ୍ ଜାଗିରି ଦିଆଯାଉଥିଲା । ବତନଜାଗିରି ଆଞ୍ଚଳିକ ଜମିନ୍ଦାର ବା ରାଜା ମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଆଲତ୍‌ମାଘ୍ ଜାଗିର ମୁସଲମାନ୍ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କୁ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ପ୍ରତି ତିନି କିମ୍ବା ଚାରିବର୍ଷରେ ତନଖା ଜାଗିର ବଦଳାଯାଉଥିଲା । ବତନ ଜାଗିର ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ଥିଲା ଏବଂ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରହୁଥିଲା । ଯେତେବେଳେ ଜଣେ ଜମିଦାର ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ହେଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସେ ତାର ବତନ୍‌ଜାଗିର ସହ ତନଖା ଜାଗିର ମଧ୍ୟ ପାଉଥିଲା ।

ଜାଗିରଦାରମାନେ ରାଜକୀୟ ଆଇନ୍ ଅନୁସାରେ ଧାର୍ଯ୍ୟ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରିବା ପାଇଁ ଅନୁମତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନେ ଅମିଲ୍‌ଙ୍କ ପରି କର୍ମଚାରୀଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ରାଜ କର୍ମଶାଳା ଜାଗିରଦାରଙ୍କ ଉପରେ ନଜର ରଖିଥିଲା । ସୁବାରେ କାର୍ଯ୍ୟରତ ଦିୱାନମାନେ କୃଷକମାନଙ୍କୁ ଜାଗିରଦାରଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷାକରୁଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୁବାରେ ଜଣେ ଜଣେ ଅମିନ୍‌ଙ୍କୁ ନିଯୁକ୍ତି ଦିଆଯାଇଥିଲା । ସେମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟଥିଲା ଜାଗିରଦାର ରାଜାଙ୍କ ଆଇନ୍‌କୁ ମାନୁଛନ୍ତି କି ନାହିଁ ତଦାରଖ କରିବା । ଜାଗିରଦାରମାନେ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ସମୟରେ କିଛି ସମସ୍ୟା ଉପୁଜିଲେ ଫୌଜଦାରମାନେ ତାଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ।

INTEXT QUESTIONS 12.6 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୂର୍ବଜ୍ଞାନ

1. କିଏ ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳନ କରିଥିଲେ ? କାହିଁକି ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା ?

____

2. ଜାଟ୍ ଏବଂ ସୱାର କ'ଣ ?

____

3. ଜାଗିର ପ୍ରଥା କ'ଣ ?

____

ଟିପ୍ପଣି

12.10. ADIMINISTRATION STRUCTURE UNDER THE MARATHAS- ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ

ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ଇତିହାସରେ ମରହଟ୍ଟା ଶକ୍ତିର ଉତ୍‌ଥାନ ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମୂଳକ ଘଟଣା । ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା, ମୋଗଲ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଏବଂ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦ୍ୱାରା ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା ।

(i) CENTRAL ADMINISTRATION - କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶାସନ :

ରାଜା ଥିଲେ ଶାସନ ମୁଖ୍ୟ । ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଆଠଗୋଟି ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟୋକ ବିଭାଗ ଜଣେ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଅଧୀନରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଏହାକୁ ଅଷ୍ଟ ପ୍ରଧାନ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଆଠ ଜଣ ମନ୍ତ୍ରୀ ହେଲେ (୧) ପେଶବା ଯେକି ଅର୍ଥ ବିଭାଗ ଓ ସାଧାରଣ ପ୍ରଶାସନ ବିଭାଗ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ, (୨) ସର-ଇ-ନୌବତ ଯେ କି ଥିଲେ ସେନାପତି, (୩) ମଜୁମ୍‌ଦାର ଯେ କି ଆୟବ୍ୟୟର ହିସାବ ରଖୁଥିଲେ, (୪) ଓ୍ୱାକାଇନଭିସ୍ ଯେକି ଗୁପ୍ତଚର ବିଭାଗ ଦାୟିତ୍ୱରେ ଥିଲେ, (୫) ସରନାଭିସ୍ ବା ଚିଟ୍‌ନିସ୍ ଯେକି ସରକାରୀ ଚିଠି ଆଦାନପ୍ରଦାନ ଦାୟିତ୍ୱ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ, (୬) ଦାବିର ଥିଲେ ବୈଦେଶିକ ବିଭାଗର ମନ୍ତ୍ରୀ (୭) ନ୍ୟାୟାଧୀଶ ଥିଲେ ବିଚାର ବିଭାଗର ମନ୍ତ୍ରୀ, (୮) ପଣ୍ଡିତ୍ ରାଓ ଧର୍ମ ବିଭାଗର ମନ୍ତ୍ରୀ ଥିଲେ ।

ଅଷ୍ଟ ପ୍ରଧାନ ଶିବାଜୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନଥିଲା । ଏହି ପଦବୀ ଗୁଡ଼ିକ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥିଲା । ପଣ୍ଡିତ ରାଓ ଏବଂ ନ୍ୟାୟଧୀଶଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ମନ୍ତ୍ରୀ ସାମରିକ ଅଭିଯାନରେ ଯାଉଥିଲେ । ଶିବାଜୀଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଏହି ପଦବୀ ଗୁଡ଼ିକ ବଂଶାନୁକ୍ରମିକ ନଥିଲା । ରାଜା ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ପଦବୀରେ ରହିପାରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ମଧ ବାରମ୍ବାର ବଦଳି କରାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଅଷ୍ଟପ୍ରଧାନଙ୍କ ମଧରୁ ପ୍ରତ୍ୟୋକ ମନ୍ତ୍ରୀ ୮ ଜଣ ଅଧସ୍ତନ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ସହାୟତାରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ହେଲେ (୧) ଦିଓ୍ୱାନ, (୨) ମଜୁମ୍‌ଦାର, (୩) ଫଡ଼ନିସ୍, (୪) ସବ୍‌ନିସ୍, (୫) ଚିଟ୍‌ନିସ୍, (୬)କରଖାନିସ୍, (୭) ଜମାଦାର ଏବଂ (୮) ପଟନିସ

ଚିଟନିସ୍ କୂଟନୈତିକ ବିଭାଗ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ସମସ୍ତ ରାଜକୀୟ ଚିଠିପତ୍ରର ଲିଖନ ଦାୟିତ୍ୱ ତାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୁର୍ଗର ସେନାଧକ୍ଷଙ୍କ ପ୍ରେରିତ ଚିଠିପତ୍ରକୁ ଫଡ଼ନିସ୍ ଗ୍ରହଣ କରି କାର୍ଯ୍ୟପନ୍ଥା ସ୍ଥିର କରୁଥିଲେ । ରାଜକୋଷର ଆୟ ଓ ବ୍ୟୟର ସମୀକ୍ଷା ଦାୟୀତ୍ୱ ପଟନିସ୍ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ ।

(ii) PROOINCIAL AND LOCAL ADMINISTRATION : ପ୍ରାଦେଶିକ ଏବଂ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ :

ମରହଟ୍ଟା ପ୍ରାଦେଶିକ ଓ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମୋଗଲ ଏବଂ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନୁସାରେ ପ୍ରଣିତ ହୋଇଥିଲା । ସମସ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବପରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଶାସକ ଅଧୀନରେ ଶାସିତ ହେଲା । ଶିବାଜୀ ଏହାକୁ ପୁର୍ନଗଠନ କରି କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହାକୁ ନାମକରଣ କରିଥିଲେ । ପ୍ରଦେଶ ଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାନ୍ତ କୁହାଗଲା । ଏହି ପ୍ରାନ୍ତଗୁଡ଼ିକ ସୁବେଦାର ଅଧୀନରେ ଶାସିତ ହେଲା । ଅନେକ ସୁବେଦାରଙ୍କ ଉପରେ ରହିଥିଲେ ଜଣେ ସରସୁବେଦାର । ସେ ସୁବେଦାରମାନଙ୍କୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣରେ ରଖି ଶାସନ ଗତ ସୁପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାନ୍ତଠାରୁ ଛୋଟ ଅଞ୍ଚଳକୁ ତରଫ୍ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହାର ମୁଖ୍ୟଙ୍କୁ ହାବଲଦାର କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହାପରେ ମୌଜା ବା ଗ୍ରାମ ଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସର୍ବ କନିଷ୍ଠ ରାଜନୈତିକ ଏକକ । ଗ୍ରାମ ସ୍ତରରେ କୁଲକର୍ଣ୍ଣି ନାମକ ଅଧିକାରୀ ଗ୍ରାମର ଆୟ ବ୍ୟୟ ହିସାବ ରଖୁଥିଲେ । ସେହିପରି ପାଟିଲ୍ ନାମକ କର୍ମଚାରୀ ଗ୍ରାମରେ ପୋଲିସ ଓ ଆଇନ୍‌ର ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ପରଗଣା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଶ୍‌ପାଣ୍ଡେ ଆୟବ୍ୟୟର ହିସାବରେ ରଖୁଥିଲାବେଳେ 'ଦେଶମୁଖ' ଆଇନ ଶୃଙ୍ଖଳା ଦାୟିତ୍ୱରେ ରହିଥିଲା ।

ଟିପ୍ପଣି

ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳର ପୋଲିସ ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ ଫୌଜଦାର କୁହାଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସହରାଞ୍ଚଳର ପୋଲିସ ଅଧିକାରୀଙ୍କୁ କଟ୍‌ୱାଲ୍ କୁହାଯାଉଥିଲା । ମରହଟ୍ଟା ଶାସନରେ ସାଧାରଣ ପ୍ରଶାସକ ବା ସାମରିକ ପ୍ରଶାସକ ଏକ ସ୍ତରରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରଥିଲେ । କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ପ୍ରଶାସନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ ଭାର ମଧ ନ୍ୟସ୍ତ ଥିଲା । ଏହି ଯୋଗ୍ୟତା ଅନୁସାରେ ସେମାନଙ୍କୁ 'କାମଭିସାଦାର' କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେମାନେ କର ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ତଥା ଆଦାୟ କ୍ଷମତା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ମଧ ମକଦ୍ଦମାଗୁଡ଼ିକର ବିଚାର କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିବା ସହ ରେକର୍ଡ଼ ରଖୁଥିଲେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥାରେ ମରହଟ୍ଟା ଅଧିକାରୀ ଢ଼ାଞ୍ଚାରେ ଇଂରେଜ ଜିଲ୍ଲା କଲେକ୍ଟର ମାନେ ନିଯୁକ୍ତି ପାଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ ।

INTEXT QUESTIONS 12.7 - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପ୍ରଶ୍ନ

1. ଅଷ୍ଟ ପ୍ରଧାନଙ୍କ ଉପାଧି ଗୁଡ଼ିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କର ?

____

2. ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ କେଉଁ ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା ?

____

3. ମରହଟ୍ଟା ଶାସନରେ ସର୍ବନିମ୍ନ ରାଜନୈତିକ ସଂଗଠନ କ'ଣ ଥିଲା ?

____

WHAT YOU HAVELEARNT- ଆମେ କ'ଣ ଶିଖିଲେ

ଦିଲି ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେବାଦ୍ୱାରା ନୂତନ ଗୋଷ୍ଠୀ ଏବଂ ନୂତନ ପ୍ରଶାସନିକ ସଂଗଠନର ଉତ୍‌ଥାନ ହେଲା । ଆରବ, ମଧ ଏସିଆ ଏବଂ ଭାରତୀୟ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ସମିଶ୍ରଣ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା । ମୋଗଲ ଶାସନ ସମୟରେ ସୁଲତାନୀ କାଳୀନ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ଏହା ସହିତ କେତେକ ନୂତନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମଧ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥିଲା । ଏହି ଶାସନବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ ସଂଗଠନ ଯୋଗୁ ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ଏବଂ ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇପାରିଥିଲା । ଶାସକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ସମାଜରେ ଶାନ୍ତି ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ରକ୍ଷା କରିବା ଦିଗରେ ସହାୟକ ହୋଇଥିଲା । ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଗର ଲୋକଙ୍କୁ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସଂଶ୍ଲିଷ୍ଟ କଲାପରେ ସାମାଜିକ ସଂହତି ରକ୍ଷା କରାଯାଇ ପାରିଲା । ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ବିଶାଳ ବିସ୍ତୃତି ଯୋଗୁ ତ୍ରିସ୍ତରୀୟ ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିଲା । ସେଗୁଡ଼ିକ ଥିଲା (୧) କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶାସନ, (୨) ପ୍ରାଦେଶିକ ଶାସନ ଏବଂ (୩) ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ । ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମୁଖ୍ୟତଃ ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତଥିଲା ।

ପ୍ରାଦେଶିକ ସ୍ତରର ଶାସନ, ସୁଲତାନୀ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ 'ଇକ୍‌ତା' ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନୁସାରେ ଏବଂ ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ମନ୍‌ସବ୍ ପ୍ରଥା ଏବଂ ଜାଗିର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅନୁସାରେ ଚାଲିଥିଲା । କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ସ୍ତରରେ ସୁଲତାନ୍ ନିଜେ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସହାୟତା କରିବା ପାଇଁ ଅନେକ କର୍ମଚାରୀ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । କେତେକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟ ସଂପାଦନ କରିବା ପାଇଁ କେତେକ ବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥିଲା । ସମୟେ ସମୟେ ସାମନ୍ତଗୋଷ୍ଠୀ ଏବଂ ଉଲେମା ମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚାପର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଥିଲେ ସୁଲତାନ୍ । ଦକ୍ଷ ଓ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟ ଠିକ୍ ଭାବେ ପରିଚାଳିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ବଳ ଶାସକମାନେ ଅନେକ ସମସ୍ୟାର

ସମ୍ମୁଖୀନ ହେଉଥିଲେ । ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଉଭୟ ମୋଗଲ ଶାସକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଓ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଛବି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

TERMINAL QUESTIONS - ନିଜକୁ ନିଜେ ପରିଖିବା

1. ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ଯୁଗରେ ଶାସନ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ କିପରି ଥିଲା ?
2. ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ଯୁଗରେ ସାମନ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ କିପରି ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ?
3. ଦିଲ୍ଲୀ ସୁଲତାନୀ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଓ୍ୱିଜାରତଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ଥିଲା ?
4. ସୁଲତାନୀ ଯୁଗରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା ଇକ୍ତା ବ୍ୟବସ୍ଥା ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କର ।
5. ସୁଲତାନୀ ଯୁଗରେ ଆଞ୍ଚଳିକ ଶାସନ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କର ।
6. ଆଲାଉଦ୍ଦୀନଙ୍କ ବଜାର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ନୀତି ଆଲୋଚନା କର । ଏହି ନୀତି ପ୍ରଣୟନ ପାଇଁ ସେ କି କି ପଦକ୍ଷେପ ନେଇଥିଲେ ?
7. ମୋଗଲ ଶାସନ ସମୟରେ ଦିଓ୍ୱାନ-ଇ-କୁଲ୍ ଏବଂ ମିର ବକ୍ସିଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ଥିଲା ?
8. ଆକବର ରାଜତ୍ୱରୁ ଆଉରଙ୍ଗଜେବ୍‌ଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ମଧରେ ମନ୍‌ସବ୍‌ଦାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କିପରି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା ବର୍ଣ୍ଣନା କର ।
9. ଜାଗିରିଦାର ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ମୁଖ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ କ'ଣ ଥିଲା ?
10. ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ମୁଖ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଆଲୋଚନା କର ?

ANSWERS TO INTEXT QUESTIONS - ପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର

12.1.

1. ଚାହାଲଗନ ୪୦ ଜଣ ସାମନ୍ତକୁ ନେଇ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଇଲତୁତ୍‌ମିସ ଏହାକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ।
2. ବଲବନ୍
3. ସୁଲତାନ୍‌ଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଥିଲା "ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧରେ ପ୍ରଥମ" ।
4. ମୁସଲିମ୍ ଧର୍ମର ପଣ୍ଡିତ ମାନଙ୍କୁ ଉଲେମା କୁହାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଧର୍ମର ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଧର୍ମୀୟ ନୀତିର ବାଖ୍ୟା କରୁଥିଲେ ।

12.2.

1. ମୁସ୍ତାଫଇ-ଇ-ମୁମାଲିକ୍, ମୁସରିଫ-ଇ-ମୁମାଲିକ୍ ।
2. ଦାଘ ଏବଂ ହୁଲିଆ
3. ଦିଓ୍ୱାନ-ଇ-ରସାଲତ୍, ସଦର-ଅସ୍-ସୁଦର ।

12.3.

1. ସିକ୍‌ଦର, ଫୌଜଦାର, କଟଓ୍ୱାଲ ଇତ୍ୟାଦି ।
2. ପରଗଣା, ସିକ୍, ସରକାର ଇତ୍ୟାଦି ।

3. ଖୁତ୍, ମକଦ୍ଦମ, ପଟୱାରି

4. ଫାଓଜିଲ ଥିଲା ବଳକା ରାଜସ୍ୱ ଯାହାକୁ ମୁକ୍ତି ତାଙ୍କ ନିଜ ଖର୍ଚ୍ଚ ଏବଂ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଖର୍ଚ୍ଚପରେ ସୁଲତାନ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ ।

12.4.

1. ସେହନା, ବଦରିସ୍, ମୁନିହିୟାନ ଇତ୍ୟାଦି ।

2. ଦିଲ୍ଲୀ ଏବଂ ଛୈନ୍ (ରାଜସ୍ଥାନ)

3. ବନଜାରାମାନେ ଗ୍ରାମାଞ୍ଚଳରୁ ଖାଦ୍ୟ ଶସ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରି ସହରକୁ ପଠାଉଥିଲେ । ଆଲାଉଦ୍ଦୀନଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ସେମାନେ ଏକ ସଂଘ ଗଠନ କରି ଯମୁନା ନଦୀ କୂଳରେ ସ୍ଥାୟୀଭାବେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

12.5.

1. ଆକବର ୱାଜିରମାନଙ୍କର କ୍ଷମତା ହ୍ରାସ କରିବାକୁ ଚାହିଁଥିଲେ କାରଣ ତାଙ୍କ ୱାଜିର ବୈରାମ ଖାଁ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହୋଇ ଅହଂକାରୀ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ଆକବର ୱାଜିରମାନଙ୍କ ଠାରୁ ଆର୍ଥିକ କ୍ଷମତା ଛଡ଼ାଇ ନେଇଥିଲେ ।

2. ମୀର ସମନ ଥିଲେ ରାଜକୀୟ କର୍ମଶାଳାର ଭାରପ୍ରାପ୍ତ ଅଧିକାରୀ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜିନିଷ କିଣିବା ଏବଂ ଗୋଦାମ ଘରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ମହଜୁତ୍ କରିବା ଥିଲା ତାଙ୍କର ଦାୟିତ୍ୱ । ସେ ମଧ ରାଜକୀୟ କାରଖାନାରେ ନିର୍ମିତ ବିଭିନ୍ନ ପଦାର୍ଥର ଦେଖାଶୁଣା କରୁଥିଲେ ।

3. ବନ୍ଦରର ଗଭର୍ଣ୍ଣରଙ୍କୁ ମୁତାସାଦି କୁହାଯାଉଥିଲା । ସେ ବାଣିଜ୍ୟକ କର ସବୁ ଆଦାୟ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଆମଦାନୀ ରପ୍ତାନୀ ଶୁଳ୍କ ନିର୍ଣ୍ଣାୟକ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟର ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । ସେ ବନ୍ଦରରେ ଥିବା ମୁଦ୍ରାଶାଳା ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଉଥିଲେ ।

4. ଫୌଜଦାର ଓ ଅମଲଗୁଜାର ।

12.6.

1. ଆକବର ମନ୍ସବଦାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ସାମନ୍ତମାନଙ୍କ ପଦବୀସ୍ଥାନକୁ ଶୃଙ୍ଖଳିତ କରିବା ପାଇଁ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ସେ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ସେ ମନ୍ସବ୍‌ମାନଙ୍କ ବେତନ ଧାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ସହିତ କେଉଁ ମନ୍ସବ୍‌ଙ୍କ ଅଧୀନରେ କେତେ ସଂଖ୍ୟକ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟ ରହିବେ, ତାହା ମଧ ସ୍ଥିର କରିଥିଲେ ।

2. ଜାଟ୍ ସାମନ୍ତମାନଙ୍କର ମୂଳ ପଦବୀ ହୋଇଥିଲାବେଳେ ସଓ୍ୱାର ସୂଚାଉଥିଲାଯେ କେତେ ସଂଖ୍ୟକ ସୈନ୍ୟ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ରହିବେ ।

3. ଆଉରଙ୍ଗଜେବ୍ ମନ୍ସବ୍ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଆଉ ଏକ ନୂତନ ପଦବୀ ସୃଷ୍ଟିକରି ଯୋଗ କରିଥିଲେ । ଏହାକୁ ମସ୍‌ରୁଟ୍ କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏହି ପଦବୀ ଚୁକ୍ତିଭିତ୍ତିକ ଥିଲା । ସେ ମଧ ଏହାକୁ ଯୋଗ କଲାପରେ ଖୁରକ୍-ଇ-ଦଓ୍ୱାବ୍ ପଦବୀକୁ ଉଚ୍ଛେଦ କରି ଘୋଡ଼ାଶାଳର ପଶୁମାନଙ୍କ ପାଇଁ ସେହି ପଇସାରେ ଖାଦ୍ୟ ଯୋଗାଡ଼ କରିଥିଲେ ।

4. ୧୨.୯ ଭାଗର (ii) ଦେଖ ।

12.7.

1. ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଶାସନ ତଳକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର ।

ଟିପ୍ପଣି

2. ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ମୋଗଲ ଶାସନ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଶାସନ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲା ।

3. ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ତନ୍ତ୍ରରେ ସର୍ବନିମ୍ନ ରାଜନୈତିକ ଏକକ ଥିଲା ମୌଜା ବା ଗ୍ରାମ ।

HINTS TO TERMINAL QUESTIONS - ସଙ୍କେତ :

1. (12.2) ର ପ୍ରଥମ ପାରା ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାରା ଦେଖ ।
2. (12.2)ର (ii) ଦେଖ ।
3. (12.3) ର (iii) ଦେଖ ।
4. 12.5 ଦେଖ ।
5. 12.6 ଲକ୍ଷ୍ୟକର ।
6. 12.7 କୁ ଦେଖ ।
7. 12.8 ର (iii) ଏବଂ (iv) କୁ ଦେଖ ।
8. 12.8 ର ବା କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକର ।
9. 12.9 ର (i) ଦେଖ ।
10. 12.9 ର (ii) ଲକ୍ଷ୍ୟକର ।
11. 12.10 କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକର ।

GLOSSARY- ଶବ୍ଦାବଳୀ

ଉଲେମା	: ଧର୍ମଶିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନକାରୀ ବିଶିଷ୍ଟ ମୁସ୍‌ଲମାନ ବିଦ୍ୱାନ । ଆମିଲ ଶବ୍ଦର ବହୁବଚନ
ଚହଲଗାନ୍	: ଇଲତୁତ୍‌ମିସ୍‌ଙ୍କ ଗଠିତ ଚଳିଶ ବାହିନୀ
ଦିୱାନ-ଇ-ୱିଜାରତ	: ସୁଲତାନୀ ସମୟର ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟାଳୟ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ ୱାଜିର ।
ଦିୱାନ -ଇ-ଅର୍ଜ	: ସୈନ୍ୟ ସଂଗଠନର ଦେଖାଶୁଣା କରୁଥିବା ବିଭାଗ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟଥିଲେ ଅରିଜ୍-ଇ-ମୁମାଲିକ୍ ।
ଦାଗ	: ଘୋଡ଼ାମାନଙ୍କ ଶରୀରରେ ଚିହ୍ନଦେବାର ପଦ୍ଧତି ।
ହୁଲିଆ	: ସୈନିକମାନଙ୍କର ପରିଚୟର ବର୍ଣ୍ଣନା।
ଦିବାନ୍-ଇ-ଇନ୍‌ସା	: ରାଜ୍ୟର ପତ୍ର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବା ବିଭାଗ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଥିଲେ ଦବିର-ଇ-ଖାସ୍ ।
ଦିବାନ୍-ଇ-ରିସାଲତ	: ନ୍ୟାୟ ପ୍ରଶାସନ ବିଭାଗ ଯାହାର ମୁଖ୍ୟଥିଲେ ସଦର୍-ଉସ୍-ସଦର ।
ମୁହତାଶିବ୍	: ନିୟମ ଗୁଡିକୁ ରକ୍ଷାକରିବା ପାଇଁ ନିଯୁକ୍ତ ଅଧିକାରୀ ।
କାରଖାନା	: ରାଜ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକ ବସ୍ତୁଗୁଡିକର ଉତ୍ପାଦନ ପାଇଁ ନିର୍ମିତ କର୍ମଶାଳା ।
ଇକ୍ତା	: ରାଜସ୍ୱ ରୂପେ ଅନୁଦାନ

ମୁକଦ୍ଦମ୍ : ଗ୍ରାମର ମୁଖିଆ

ରାୟ : ହିନ୍ଦୁମୁଖିଆ, ଯାହାଙ୍କ ପାଖରେ ଜମି ଓ ସୈନ୍ୟ ରହିଥିଲେ ।

ମନ୍‌ସବ୍ : ମୋଗଲ ଶାସକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦତ୍ତ ସୈନ୍ୟପଦ ଯାହା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସ୍ଥିତି ଓ ବେତନ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଥାଏ ।

ଜାଗିର : ରାଜ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସରକାରୀ କର୍ମଚାରୀଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଜମି ।

ବଂଜାରା : ଜନଜାତିର ଏକ ବ୍ୟବସାୟୀ ଗୋଷ୍ଠୀ

ଦଲାଲ୍ : ବ୍ୟବସାୟ ବ୍ୟାପାରର ମଧ୍ୟସ୍ଥି

ଆମିଲ : ରାଜସ୍ୱକୁ ଏକତ୍ରିତ କରିବା ଅଧିକାରୀ

ଅମାଲଗୁଜର : ରାଜସ୍ୱକୁ ଏକତ୍ରିତ କରିବା ଅଧିକାରୀ

ଖାଲସାଭୂମି : ରାଜ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ୍ୟ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ଜମି

ମହଜର : ଧାର୍ମିକ ବିଦ୍ୱାନଙ୍କ ମତଭେଦ ଯୋଗୁଁ ଉଲେମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଜାରି ଆଦେଶ ଯେଉଁଥିରେ ଆକବରଙ୍କ ବିଚାରକୁ ପ୍ରାଥମିକତା ଦିଆଯାଇଥିଲା ।

ମୁକ୍ତି କିମ୍ବାବଲୀ : ଇକ୍‌ତାଦାର ବା ଗଭର୍ଣ୍ଣର

ମୁଶରିଫ୍ : ରାଜସ୍ୱ ଅଧିକାରୀ

ମୁତାଶରିଫ୍ : ହିସାବ ରକ୍ଷକ

ବଦକ୍ : ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅନୁଦାନ ।

ବଜିକା : ବୃତ୍ତି

କୟାଜିଲ : ରାଶି

ଇଦ୍‌ରାର୍ : ରାଜସ୍ୱମୁକ୍ତ ଭୂମି ଅନୁଦାନ ।